

โครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการการสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เรื่อง ประวัติศาสตร์การรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสาน

โดย
ณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี
โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการการสังเคราะห์องค์ความรู้จากการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
เรื่อง ประวัติศาสตร์การรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสาน

คณะผู้วิจัย

1. นายณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี	หัวหน้าโครงการ
2. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ	ที่ปรึกษา
3. ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ มณีโชติ	ที่ปรึกษา
4. ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ปฐม หงษ์สุวรรณ	ที่ปรึกษา

ได้รับทุนอุดหนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ 2
(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

(ความเห็นในรายงานผลการดำเนินโครงการเป็นของผู้วิจัย สกว. ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

กิตติกรรมประกาศ

ขอบคุณสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ผ่านโครงการยุววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ กลุ่มที่ ๒ (ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา) และอาจารย์ทิม เกตุวงศาในฐานะหัวหน้าโครงการฯ ที่ให้โอกาสและสนับสนุนทุนในการดำเนินงานครั้งนี้

ขอบพระคุณผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ ที่ช่วยกรุณาให้คำปรึกษาและชี้แนะในการผลิตงานสังเคราะห์องค์ความรู้จนสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

โดยเฉพาะขอขอบคุณน้องๆนักเรียนและคุณครูทุกท่านที่เข้าร่วมโครงการยุววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นฯ ซึ่งได้เป็นแรงบันดาลใจให้ผู้วิจัยเริ่มเขียนงานชิ้นนี้ขึ้นมา

ท้ายสุดนี้ ขอแสดงความซาบซึ้งใจต่อคุณอนุธิดา จันทรแดงที่ช่วยตรวจสอบคำถูกผิดและท้วงติงเพื่อแก้ไขข้อความที่เห็นว่า “คนส่วนใหญ่” อาจไม่เข้าใจในสารที่ผู้วิจัยต้องการสื่อออกไป

ณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี

บทคัดย่อ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

โครงการยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ ๒

(ร้อยเอ็ด สกลนคร ขอนแก่น หนองบัวลำภู เลย และนครราชสีมา)

โครงการสังเคราะห์องค์ความรู้

เรื่อง (ภาษาไทย) ประวัติศาสตร์การรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสาน

(ภาษาอังกฤษ) A History of the Perception on Environment and Nature of Northeastern Society

ผู้วิจัย นายณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี

ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ

ปีที่พิมพ์ 2553

งานสังเคราะห์องค์ความรู้ชิ้นนี้เป็นความพยายามที่จะนำเสนอ “เค้าโครง” พัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงการรับรู้เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติหรือ “ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยามนุษย์” ของสังคมอีสานโดยอาศัยข้อมูลที่ปรากฏจากงานศึกษาของยววิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือกลุ่มที่ ๒ เป็นหลักในการอธิบาย ทั้งนี้โดยผ่านกรอบคิดทางมานุษยวิทยาและแนวคิดของวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) ที่มีหลากหลายทั้งมุมมองและระดับต่อประเด็น “สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ” ตามอิทธิพลของกระบวนทัศน์ที่อยู่เบื้องหลัง ซึ่งได้เป็น “ตัวกรองทางวัฒนธรรม” ที่ส่งผลต่อการรับรู้และดำเนินการต่อสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติที่แตกต่างกันของผู้คนในสังคม จากความหลากหลายของภูมินิเวศน์ในภูมิภาคอีสาน ซึ่งอาจจำแนกได้เป็นภูมินิเวศน์แบบ “ภู โกง โนน หุ่่งและทาม” นั้น ได้ส่งผลต่อนิเวศวัฒนธรรมที่แตกต่างกัน ทั้งนี้โดยอาศัยมุมมองของทฤษฎีวิวัฒนาการ ผู้วิจัยจึงได้แบ่งประวัติศาสตร์ของกระบวนทัศน์และการรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสานออกเป็น 2 ช่วงใหญ่ คือ สังคมอีสานก่อนยุคสมัยใหม่และสังคมอีสานยุคสมัยใหม่ ซึ่งในช่วงสังคมอีสานก่อนยุคสมัยใหม่นั้นยังได้แบ่งออกเป็น 2 ช่วงย่อยตามพัฒนาการทางสังคมและเทคโนโลยี คือ สังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ และสังคมกสิกรรมและปศุสัตว์ ทั้งนี้เพื่อให้สามารถมองเห็น “เค้าโครง” ประวัติศาสตร์นิเวศวิทยามนุษย์ของสังคมอีสานที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ของกระบวนทัศน์และการรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสานในแต่ละช่วงเวลาได้ชัดเจนและเป็นระบบมากยิ่งขึ้น

คำสำคัญ (Keywords): การรับรู้ (Perception), กระบวนทัศน์ (Paradigm), แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism), ตัวกรองทางวัฒนธรรม (Cultural Filter), นิเวศวิทยามนุษย์ (Human Ecology), ภูมินิเวศน์ (Ecotype)

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
1. บทนำ : นิเวศวิทยาของแนวคิดนิเวศวิทยาในสังคมไทย	1
2. แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมและกระบวนการทัศน์ที่อยู่เบื้องหลัง.....	6
แนวคิดของวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยม.....	7
กระบวนการทัศน์ของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม	10
3. ภูมิทัศน์ของภาคอีสาน : ภู โคน โนน พุ่ง ทาม	12
4. ประวัติศาสตร์การรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสานผ่านมุมมองมานุษยวิทยา.....	16
กระบวนการทัศน์และการรับรู้สิ่งแวดล้อมของสังคมอีสานก่อนยุคสมัยใหม่.....	18
กระบวนการทัศน์ของสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ต่อสิ่งแวดล้อม	19
กระบวนการทัศน์ของสังคมกสิกรรมและปศุสัตว์ต่อสิ่งแวดล้อม	21
กระบวนการทัศน์และการรับรู้สิ่งแวดล้อมของสังคมอีสานยุคสมัยใหม่.....	28
5. บทตาม	36
บรรณานุกรม.....	42
ประวัติผู้วิจัย	46

1. บทนำ : นิเวศวิทยาของแนวคิดนิเวศวิทยาในสังคมไทย

ในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมาประเด็น “สิ่งแวดล้อม” “ธรรมชาติ” “นิเวศวิทยา” และ “ทรัพยากร” ซึ่งมักถูกใช้แทนที่ความหมายกันอยู่เสมอ ได้เป็นที่สนใจของประชาคมวิชาการและสังคมไทยเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้ โดยได้รับการสนับสนุนอย่างเป็นระบบจากแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) และถูกนำไปใช้อธิบายเชื่อมโยงร่วมกับแนวคิดอื่นๆ จนกลายเป็นเครือข่ายวาทกรรมที่อาจเรียกว่า “นิเวศวิทยาของแนวคิดนิเวศวิทยา” (ecology of ecologism)¹ อาทิ แนวคิด “วัฒนธรรมชุมชน” “ภูมิปัญญาท้องถิ่น”² “พลังท้องถิ่น”³ “การจัดการทรัพยากร” “ป่าชุมชน” “สิทธิชุมชน” “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม/ชีวภาพ”⁴ “การพัฒนาที่ยั่งยืน”⁵ “เศรษฐกิจชุมชน/พอเพียง”⁶ “วนเกษตร”⁷ “ท้องถิ่นนิยม” “อัตลักษณ์” “การเมืองภาคประชาชน” “ประชาสังคม” “ธรรมาภิบาล” “การมีส่วนร่วม” “การเสริมพลัง” “ชุมชนเข้มแข็ง” “การพึ่งตนเอง” ตลอดทั้ง “ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” และ “พิพิธภัณฑ์ท้องถิ่น” เป็นต้น ทั้งนี้ จากความสนใจที่แพร่หลายในสังคม ทำให้มิติของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมมีหลายระดับและมุมมอง ซึ่งอาจแสดงออกในฐานที่เป็น 1) ชุดแนวคิดวิชาการเพื่ออธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม 2) ระบบคุณค่าหรืออุดมการณ์ และ 3) รูปแบบการปฏิบัติการและการพัฒนาทางเลือกหรือในฐานะเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ซึ่งการจัดแบ่งดังกล่าวนี้ไม่ได้แยกขาดกันชัดเจนอาจเหลื่อมซ้อน สนับสนุนซึ่งกันและกันได้

¹ เนื่องจากแก่นความคิดหลักๆของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยม (Environmentalism) และแนวคิดนิเวศวิทยานิยม (Ecologism) มีความเหลื่อมซ้อนและทับซ้อนซึ่งกันและกัน แม้ว่าจะมีรายละเอียดบางประการแตกต่างกันบ้างก็ตาม (เช่น แนวคิดนิเวศวิทยานิยมก่อนไปทางอุดมการณ์การเมือง โดยเน้นเอาธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง (ecocentric) แต่แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมมีหลากหลายกว่า ทั้งในลักษณะก้าวหน้า เสรีนิยมและอนุรักษนิยม) ดังนั้น ผู้เขียนจึงให้นัยยะของแนวคิดทั้งสองเท่ากัน และใช้ “ฉลาก” ของแนวคิดทั้งสองสลับกันไปมา ดูรายละเอียดใน Robert Eccleshall and et al, “Ecologism,” in **Political Ideology and Introduction** (New York: Routledge, 2003) pp.151-175.

² เช่น ยศ สันตสมบัติ, ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน (เชียงใหม่ : นพบุรีการพิมพ์, 2544)

³ เช่น สีสวรรณ์ บัวสาย, พลังท้องถิ่น : บทสังเคราะห์งานวิจัยด้านชุมชน (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2547 และศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), ภูมิปัญญากับการสร้างพลังชุมชน (กรุงเทพฯ:ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), 2548)

⁴ เช่น วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์(บก.), ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน (กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2537)

⁵ เช่น พระธรรมปิฎก(ป.อ.ปยุตโต), การพัฒนาที่ยั่งยืน (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง, 2539) และอภิชาติ พันธเสน, พุทธเศรษฐศาสตร์ (กรุงเทพฯ:สำนักพิมพ์อมรินทร์, 2544)

⁶ เช่น อรสุดา เจริญรัตน์,เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย (กรุงเทพฯ:วิถีทรรศน์, 2546) และงานอื่นๆของสำนักคิดจิตตวิทย์ นาถสภา

⁷ เช่น ฉันทนา บรรพศิริโชติและคนอื่นๆ, ภูมิปัญญาท้องถิ่น การเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน (ฉะเชิงเทรา:ศูนย์การเรียนรู้ป่าตะวันออก, 2546)

อนึ่ง งานวิจัยของอรรถจักร์ (2545) ดูเหมือนว่าเป็นงานแรกๆ ที่พยายามศึกษาประวัติศาสตร์ความคิดว่าด้วยการรับรู้เกี่ยวกับนิเวศวิทยาหรือ “สิ่งแวดล้อม” ของสังคมไทย โดยจัดแบ่งประเภทการรับรู้และให้ความหมายที่ส่งผลต่อศึกษาระบบนิเวศและสิ่งแวดล้อมออกได้เป็น 2 กลุ่ม คือ การรับรู้และให้ความหมายสิ่งแวดล้อมแบบกายภาพ และการรับรู้นิเวศวิทยาและสิ่งแวดล้อมกระแสใหม่⁸ สำหรับการรับรู้แบบแรกนั้นค่อนข้างเป็นการรับรู้กระแสหลักของสังคม โดยมองธรรมชาติในฐานะที่เป็นทรัพยากรที่ต้องนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุด มีมุมมองและแก้ไขปัญหาอย่างเป็นส่วนเสี้ยวและมุ่งเน้นการแก้ปัญหาแบบเฉพาะหน้า⁹ แตกต่างกับการรับรู้กระแสใหม่ที่มองว่ามนุษย์กับธรรมชาติมีความสัมพันธ์กันซับซ้อนอย่างแยกไม่ออก และมนุษย์ควรจะอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างดุลยภาพมากกว่าเอาชนะธรรมชาติ ซึ่งวิธีคิดนี้ได้ส่งผลต่อการผลิตองค์ความรู้และกำหนดการเคลื่อนไหวทางสังคมกระแสใหม่ขึ้นมา

ต่อประเด็นดังกล่าว อานันท์ (2544) ได้อธิบายให้ชัดเจนโดยเสนอว่าแนวทางการศึกษาสิ่งแวดล้อมหรือธรรมชาติในสังคมไทยอาจแบ่งได้ 4 แนวทาง คือ แนวทางเชิงอรรถประโยชน์ แนวทางเชิงนิเวศวัฒนธรรม แนวทางเชิงสถาบันและแนวทางการความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยเฉพาะสองแนวทางหลังที่พยายามสร้างความสมดุลให้กับชุดความรู้หลักสองชุดคือชุดความรู้ที่มีฐานบนวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีกับชุดความรู้ของท้องถิ่น รวมทั้งสถานการณ์ที่เป็นจริงระหว่างอำนาจรัฐ ตลาดและวิถีชีวิตของผู้คน เพื่อให้เกิดการผสานความรู้และจัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจในมิติที่เหมาะสม โดยเน้น “การมีส่วนร่วม” ของทุกฝ่าย โดยเฉพาะการเข้าถึงของชุมชนท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ชิดกับทรัพยากรและได้รับผลกระทบโดยตรง¹⁰

ความสนใจในประเด็นสิ่งแวดล้อมที่เพิ่มขึ้นในประชาคมวิชาการได้รับการสะท้อนจากการกำหนดให้เป็นหน่วยวิจัยที่มีฐานบนพื้นที่ (Area-based Research) ดังเช่น กลุ่มน้ำ ทั้งนี้โดยมีฐานคิดว่านอกจากกลุ่มน้ำจะเป็นแหล่งรับน้ำแล้ว ยังเป็นแหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนท้องถิ่นใช้ประโยชน์ในการดำรงอยู่ เป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมชุมชน¹¹ การใช้กลุ่มน้ำเป็นหน่วยศึกษานอกจากมุ่งหวังที่จะสังเคราะห์ภาพรวมของ “ประวัติศาสตร์ทั้งหมด” (Total History) แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นความห่วงกังวลต่อการเปลี่ยนแปลงของ “สิ่งแวดล้อม” ดังเช่น โครงการวิจัยที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) ใน “ชุดโครงการวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น” ทั้งสี่ภาค (พ.ศ. 2543-2546) ดังเช่น “ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคใต้บริเวณลุ่มน้ำสงขลา” “ชุดโครงการประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน : การขยายตัวของชุมชนลุ่มน้ำชี” ซึ่งในแต่ละชุดโครงการก็มีโครงการย่อยซึ่งมีประเด็นเน้นแตกต่างกัน แต่ส่วนใหญ่ดูเหมือนจะยังยึดโยงกับประเด็น “ทรัพยากร” และ “สิ่งแวดล้อม” เช่น ในกรณีของชุดโครงการ

⁸ อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์, **นิเวศประวัติศาสตร์ : พรมแดนความรู้** (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2545), หน้า 38-74.

⁹ ดูตัวอย่างงานเชิงวิพากษ์ใน ยศ สันตสมบัติ, **หน้า 1360** (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2537)

¹⁰ อานันท์ กาญจนพันธุ์, มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร (กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2544) หน้า 205-30

¹¹ สหทัยา วิเศษและนิคม บุญเสริม, **การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน** (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา, 2547)

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสานฯได้เน้นประเด็น “ข้าว ปลา ป่าและเกลือ” เพื่ออธิบายถึงความหลากหลายของภูมิโนเวศน์และนิเวศวัฒนธรรม รวมทั้งการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในแต่ละช่วงเวลา เป็นต้น

อนึ่ง กล่าวได้ว่าตลอดเส้นทางการพัฒนาที่ผ่านมาได้สร้างเงื่อนไขและบริบทของความขัดแย้งระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับรัฐและทุนนิยม ทำให้เกิดการเผชิญหน้าและความรุนแรงขึ้นมา โดยเฉพาะในประเด็นทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม¹² ซึ่งได้เร่งเร้าให้นักวิชาการผลิตชุดความรู้ออกมา ด้วยการเชื่อมโยงกับแนวคิดต่างๆ และเน้นย้ำมุมมองของชุมชนท้องถิ่น เพื่อแสดงให้เห็นว่าชุมชนท้องถิ่นเองก็มีกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดการความขัดแย้งและแก้ไขปัญหา การสร้างวาทกรรมดังกล่าวนี้ก็เพื่อสื่อสารต่อสังคมในการช่วงชิงความหมาย เสริมพลังและสร้างความชอบธรรมแก่ชุมชนท้องถิ่นในการเคลื่อนไหว

ดังเช่นงานวิจัยของชัยอนันต์ และกุสุมา (2546) ที่ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อปีพ.ศ. 2535 นับเป็นงานวิจัยบุกเบิกชิ้นหนึ่งที่ศึกษาความเชื่อมโยงระหว่างสิ่งแวดล้อมกับความมั่นคงอย่างเป็นระบบ ทั้งนี้โดยอธิบายให้เห็นพัฒนาการของนโยบายที่รัฐไทยกระทำต่อป่าในแต่ละช่วงเวลา โดยเฉพาะในช่วงที่ต่อสู้กับลัทธิคอมมิวนิสต์ซึ่งสัมพันธ์กับนโยบายพัฒนาประเทศที่เน้นความทันสมัยผ่านการสร้างความเจริญของสาธารณูปโภคพื้นฐานและส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นตัวแปรสำคัญต่อความเสื่อมโทรมของป่าและสิ่งแวดล้อม พร้อมๆกับสร้างปัญหาใหม่ตามมา เช่น ปัญหาที่ทำกิน ดังนั้น เพื่อลดความขัดแย้งที่เกิดขึ้น โดยเฉพาะรัฐกับประชาชน ควรเน้น “การมีส่วนร่วม” ของประชาชนเป็นแกนหลักในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและมองป่าในฐานะระบบนิเวศน์ที่คนสามารถอยู่ร่วมได้อย่างดุลยภาพ¹³

อีกทั้งในระยะหลังจากประเด็นความขัดแย้งในสิ่งแวดล้อมและทรัพยากรของสังคมไทยที่เพิ่มความรุนแรงขึ้น จึงมีความพยายามที่จะอธิบายภาพรวมของสถานการณ์ดังกล่าว เช่น การประมวลความรู้เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร โดยใช้กรณีศึกษาเป็นรายภูมิภาคและภูมิโนเวศน์ซึ่งครอบคลุม “ทรัพยากร” ทั้งดิน น้ำ ป่า และชายฝั่งทะเล ส่งผลให้เกิดความหลากหลายของนิเวศวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่มีความเป็นเฉพาะในแต่ละท้องถิ่น ตลอดทั้งยังอธิบายถึงการเปลี่ยนแปลง ความขัดแย้งและสถานการณ์ในปัจจุบันของคนและสิ่งแวดล้อมที่เกิดจากตัวแปรต่างๆ รวมทั้งแนวโน้มในอนาคตและแนวทางการแก้ไข¹⁴

นอกจากนี้ประเด็นเรื่อง “สิทธิชุมชน” ยังได้รับการกล่าวถึงและเน้นกันมากขึ้นในระยะหลัง จนกลายเป็นวาทกรรมสำคัญทั้งในแวดวงวิชาการ สื่อมวลชน และรัฐ โดยได้เริ่มปรากฏเป็นรูปธรรมต่อสาธารณชนในรัฐธรรมนูญปี พ.ศ. 2540 มาตรา 46 ที่รับรองและสนับสนุนให้ชุมชนดั้งเดิมมีสิทธิในการจัดการทรัพยากร สิ่งแวดล้อมและศิลปวัฒนธรรมของตนเอง อย่างไรก็ตาม สิทธิดังกล่าวก็ดูเหมือนจะได้รับ

¹² ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), ความรู้กับการเมืองเรื่องทรัพยากร (กรุงเทพฯ :ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), 2548)

¹³ ชัยอนันต์ สมุทวณิชและกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, สิ่งแวดล้อมกับความมั่นคง : ความมั่นคงของรัฐกับความไม่มั่นคงของราษฎร (พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : บริษัทสุขุมและบุตรจำกัด, 2546)

¹⁴ อาพันธ์ กาญจนพันธ์ (บก.), พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : สกว., 2543)

การเพิกเฉยไร้การปฏิบัติจริง เพราะปรากฏมีการละเมิดสิทธิชุมชนอยู่ทั่วไป ซึ่งในส่วนของวงวิชาการเองก็ ได้พยายามผลักดันแนวคิดนี้เพื่อสร้างความเข้าใจและให้เป็นที่รับรู้ทั่วไปในสังคม โดยมองว่าสิทธิชุมชน เป็นทั้งรากฐาน อุดมการณ์ วิถีปฏิบัติและกฎหมายท้องถิ่นที่ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมยึดถือกัน¹⁵

อนึ่ง วาทกรรม “สิทธิชุมชน” ยังได้รับการสนับสนุนจาก “สถาบัน” ทางวิชาการ ดังเช่น สำนักงาน กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดยริเริ่มชุด “โครงการสิทธิชุมชนท้องถิ่นจากจารีตประเพณีสู่ สถานการณ์ปัจจุบัน: การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทยด้วย” ซึ่ง ประกอบไปด้วย 7 โครงการย่อย โดยเน้นความหลากหลายของชาติพันธุ์ในแต่ละภูมิภาคของประเทศไทย¹⁶ ซึ่งเป้าหมายสูงสุดของโครงการวิจัยนี้คือการวิจัยเชิงนโยบายเพื่อเสนอปัญหาและแนวทางนโยบาย ในการแก้ปัญหาสิทธิชุมชนให้กับรัฐ ชุมชนและผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย

นอกจากนี้ยังมีการผลิตวาทกรรมอื่นๆ เช่น “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” “วัฒนธรรมชุมชน” เป็นต้น ดังกรณี ของลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง¹⁷ หรือกรณีแม่น้ำมูล¹⁸ ซึ่งได้มี “งานวิจัยไทบ้าน” ทำการประมวลองค์ความรู้ เกี่ยวกับแม่น้ำทั้งสอง เพื่อยืนยันถึงภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับภูมิเวศน์ โดยแสดงให้เห็นวิถีชีวิตของ ผู้คนที่แม่น้ำเป็นทุนชีวิต ทั้งผู้ที่อยู่ในชุมชนริมน้ำ ชุมชนริมห้วยสาขา และชุมชนบ้านโคกโดยมีลำน้ำ เป็นแกนกลางเรียงร้อยความสัมพันธ์ของผู้คนในท้องถิ่น แต่ปัจจุบันวิถีชีวิตและนิเวศวิทยาเหล่านี้เริ่ม แปรเปลี่ยนไป ดังกรณีหลังการสร้างเขื่อนปากมูลซึ่งส่งผลกระทบต่อผู้ที่อาศัยแม่น้ำมูลเลี้ยงชีพ¹⁹

จากกรณีเขื่อนปากมูลดังกล่าวได้นำไปสู่การสร้างวาทกรรม “อัตลักษณ์” เพื่อสื่อสารกับสังคมถึง บทบาทและสถานะของคนในท้องถิ่นในฐานะผู้เสียผลประโยชน์อันเกิดจากการสร้างเขื่อน โดยเฉพาะการ อธิบายอัตลักษณ์ตนเองว่าเป็นชาวประมงมากกว่าเป็นชาวนา ซึ่งถูกกำหนดโดยบริบทแวดล้อมได้แก่ระบบ นิเวศ “ลวงปลา”²⁰ รวมทั้งการสร้างวาทกรรม “มุน” ในฐานะของภาษาท้องถิ่นเพื่อสื่อสารอัตลักษณ์ทางชาติ พันธุ์ในการตอบโต้ต่อวาทกรรมการพัฒนาของรัฐและคำว่า “มุล” ซึ่งเป็นภาษาที่ถูกกำหนดโดยรัฐ

¹⁵ ชลธิชา สัตยาวัฒนา (บก.), พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร(องค์การมหาชน), 2546)

¹⁶ ดูตัวอย่างงานในชุดโครงการดังกล่าวใน ดนุพล ไชยสินธุ์และคนอื่นๆ, สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน (กรุงเทพฯ : แชนไฟร์ พรินติ้ง, 2547)

¹⁷ เครือข่ายนักวิจัยไทบ้าน ลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง, พันธุ์ปลาในปลาตาม ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลา ลุ่มน้ำ สงครามตอนล่าง (เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์, 2548)

¹⁸ คณะนักวิจัยไทบ้าน สมัชชาคนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, แม่มูล การกลับมา ของคนหาปลา (กรุงเทพฯ : เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, 2545)

¹⁹ บุญตา สังข์แก้ว, วัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่หลุม (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และ ส่งเสริมงานพัฒนา, 2540)

²⁰ กนกวรรณ มะโนรมย์, “อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง : มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม” ใน วาทกรรมอัตลักษณ์ (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, (องค์การมหาชน) 2527), หน้า

ปรากฏการณ์ดังกล่าวอาจมองว่าเป็นอีกรูปแบบหนึ่งของการเมืองเรื่องพื้นที่ (Space) กล่าวคือเป็นการแย่งชิงพื้นที่และสิทธิอันชอบธรรมในการใช้แม่น้ำผ่านปฏิบัติการของการใช้ภาษา²¹

นอกจากนี้ยังมีความพยายามที่จะยกระดับแนวคิด “สิ่งแวดล้อมนิยม” และขยายผลไปสู่การเป็นอุดมการณ์ทางการเมืองในนามของ “การเมืองสีเขียว”²² หรือ “นิเวศวิทยาการเมือง”²³ ด้วยทั้งนี้โดยมีเป้าหมายหรือตัวแบบอุดมคติเพื่อต้องการเปลี่ยนแปลงระบบเศรษฐกิจ การเมืองและวัฒนธรรมขึ้นใหม่เพื่อสร้างสังคมที่ “ยั่งยืน” ต่อไป ทว่าในกรณีบริบทของสังคมไทยอุดมการณ์ทางการเมืองดังกล่าวดูเหมือนยังไม่ค่อยปรากฏเหมือนต่างประเทศ ดังเช่นกรณีของพรรคกรีน (Green Party) เป็นต้น

จากที่กล่าวข้างต้นเป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดจากการปฏิสัมพันธ์ระหว่างการผลิตงานวิชาการกับพลวัตของสังคม โดยได้แสดงให้เห็นว่าแนวคิด “สิ่งแวดล้อมนิยม” ได้แทรกซึมและแพร่กระจายทั้งโดยเปิดเผยและนัยยะ โดยส่งผลต่อความรู้สึกนึกคิด (mentality) การรับรู้และปฏิบัติการของผู้คนในสังคมในรูปแบบต่างๆ กัน ไม่ว่าในรูปแบบของงานวิชาการ ปฏิบัติการทางสังคมและการใช้ชีวิตประจำวันต่างๆ จนมีฐานะเป็นวาทกรรมสาธารณะ โดยเฉพาะจากการขับเน้นและผลิตซ้ำผ่านวัฒนธรรมประจำ (Popular culture) รูปแบบต่างๆ จนก่อให้เกิดความตื่นตระหนกทางนิเวศวิทยา (ecology panic) อย่างไรก็ตาม ในแง่ประวัติศาสตร์ความคิด กระแสความสนใจต่อ “สิ่งแวดล้อม” ได้ดำเนินมาค่อนข้างนานแล้ว ทั้งนี้ในกรณีของสังคมอเมริกันนั้นได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 1960 ทว่าโดยตัวแนวคิดดังกล่าวเป็นผลผลิตทางประวัติศาสตร์ที่ได้รับการสั่งสม คัดแปลงแก้ไข และเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลาจนตกผลึกเป็นแนวคิด “สิ่งแวดล้อมนิยม” (Environmentalism) นั้นได้ดำเนินมากว่าร้อยปีแล้ว โดยเฉพาะตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1830 เป็นต้นมา²⁴

ในกรณีของประเทศไทยท่ามกลางสังคมโลกาภิวัตน์ ปฏิเสธไม่ได้ว่าการรับรู้เกี่ยวกับธรรมชาติและ “สิ่งแวดล้อม” กระแสหลักนั้นได้รับอิทธิพลจากวิถีคิดแบบตะวันตกค่อนข้างมาก ทว่าด้านหนึ่งด้วยเงื่อนไขของบริบทสังคมและภูมิหลังประวัติศาสตร์ที่แตกต่างกัน ทำให้มีการปะทะประสาน ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับสภาพสังคมในแต่ละถิ่น ซึ่งได้เป็นตัวกรองทางวัฒนธรรม (cultural filter)²⁵ ภายใต้ระบบ

²¹ สมหมาย ชินนาค, “ “มุน” ไม่ใช่ “มุล” : วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล” ใน *วาทกรรมอัตลักษณ์*, เรื่องเดิม, หน้า 117- 168

²² ประชา หุตานุวัตร, *การเมืองสีเขียว* (พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก, 2544)

²³ ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์, *นิเวศเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมือง* (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541)

²⁴ Charles L. Harper, *Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues* (New Jersey: Prentic-Hall, 2001) pp. 345-381.

²⁵ David Pepper, *Modern Environmentalism: An introduction*, pp. 12-13.

ความรู้หรือโครงสร้างความคิด (episteme)²⁶ หรือกระบวนการทัศน์ของสังคมบางอย่างที่ส่งผลต่อการรับรู้ “สิ่งแวดล้อม” จนแทรกซึมกลายเป็นส่วนหนึ่งของความรู้สึกนึกคิดของผู้คนในในแต่ละช่วงเวลา²⁷

ดังนั้น ผู้วิจัยจึงพยายามที่จะทำการตรวจสอบงานศึกษาของยูวิจัยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นภาคอีสาน (กลุ่ม 2) ที่มีเนื้อหา/ประเด็นเกี่ยวกับ “สิ่งแวดล้อม” ในฐานะที่อ้างว่าเป็นผลงานจากการศึกษาของ “คนใน” นั้น คือ (1) งานศึกษาดังกล่าว ได้สะท้อนรูปแบบนิเวศวัฒนธรรมในแต่ละชุมชนท้องถิ่นของภูมิภาคอีสานอย่างไร และสามารถบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอีสานโดยรวมอย่างไรบ้าง? (2) การเปลี่ยนแปลงความรู้สึกนึกคิด (Mentality) ของยุคสมัยได้ส่งผลกระทบต่อรับรู้ “สิ่งแวดล้อม” ของสังคมอีสานอย่างไร? และส่งผลกระทบต่อ “สิ่งแวดล้อม” ในแต่ละช่วงเวลาอย่างไร และกลับกันการเปลี่ยนแปลงของ “สิ่งแวดล้อม” ในแต่ละช่วงเวลาได้ส่งผลกระทบต่อปรับเปลี่ยนการรับรู้ของสังคมอย่างไร?

2. แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมและกระบวนการทัศน์ที่อยู่เบื้องหลัง

อาจกล่าวได้ว่าเป้าหมายพื้นฐานของแนวคิด “สิ่งแวดล้อมนิยม” แผ่ด้วยมิติทางคุณธรรม คือการแสวงหา “อนาคตที่สามารถมีชีวิตเจริญเติบโตและพัฒนาต่อไปได้” (viable future) โดยการปลูกฝังวัฒนธรรม “ความรับผิดชอบ” ให้เกิดขึ้นมาเพื่อจะได้เป็นเงื่อนไขในการนำไปสู่เป้าหมายดังกล่าว²⁸ อย่างไรก็ดีตาม อนาคตที่พึงปรารถนานั้นก็มีความซับซ้อนและหลากหลาย ทั้งนี้อาจหมายถึงความอยู่รอดของ “วัฒนธรรมคนพื้นเมือง” ซึ่งเป็น “สิทธิ” ที่จะดำเนินการตามแบบแผนประเพณีของพวกเขาในการใช้ทรัพยากร โดยเป็นการให้ความสำคัญกับ “ความหลากหลายทางวัฒนธรรม” หรืออาจหมายถึงความอยู่รอดของ “ความเป็นมนุษย์โดยทั่วไป” นอกจากนี้ยังอาจหมายถึงความอยู่รอดของ “ความหลากหลายของชีวิตต่างๆบนโลก” หรืออาจหมายถึงเฉพาะ “ความอยู่รอดของโลกใบนี้” ในฐานะเป็นระบบที่ช่วยสนับสนุนการดำรงอยู่ของทุกชีวิตโดยอาจมีหรือไม่มีมนุษย์เลยก็ได้

ดังนั้น จากเป้าหมายที่แตกต่างหลากหลายทั้งระดับและมุมมองดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้เกิดความหลากหลายและซับซ้อนทั้งแนวคิดและการปฏิบัติการของวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมเช่นกัน รวมทั้งยังสามารถได้รับการศึกษา ตีความและเน้นย้ำแตกต่างกันไปตามพื้นฐานแนวคิดของแต่ละศาสตร์ เช่น อาจมองในฐานะเป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม (สังคมวิทยา) เป็นการปฏิบัติการหรืออุดมการณ์ทางการเมือง

²⁶ เป็นศัพท์ที่ฟูโกต์ (Michel Foucault) นำมาใช้ครั้งแรกในงานเขียนชื่อ “The Order of Things..” ซึ่งมีแนวคิดพื้นฐานคล้ายกระบวนการทัศน์ (paradigm) ของโทมัส คูห์น ดูเพิ่มเติมใน Michel Foucault, **The Order of Things : An Archaeology of the Human Sciences** (New York: vintage Book.1994)

²⁷ โปรดดูใน Kay Milton, **Environmentalism and Anthropology** (London and New York: Routledge, 1996) และ Kay Milton, **Environmentalism and Cultural Theory: Exploring the Role of Anthropology in Environmental Discourse** (London and New York: Routledge, 1996)

²⁸ Kay Milton, **Environmentalism and Anthropology**, 1996. p.3

(รัฐศาสตร์) หรือการค้นหาที่จะรวมมิติทางสิ่งแวดล้อมเข้าไปในการปฏิบัติการทางเศรษฐกิจเพื่อสร้างมูลค่า (เศรษฐศาสตร์) ดังเช่น แนวคิด/ธุรกิจการบริโภคเขียว (Green consumerism/business)²⁹ เป็นต้น

แนวคิดของวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยม

เพื่อความเข้าใจชัดเจนขึ้นและเป็นแนวทางในการอธิบายเนื้อหาข้างหน้า ผู้วิจัยจึงได้นำแนวคิดของวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมมาเกริ่นความในที่นี้ ซึ่งแนวคิดดังกล่าวมีความแตกต่างหลากหลายและอาจขัดแย้งหรือสนับสนุนซึ่งกันและกัน ทั้งนี้เนื่องจาก “การรับรู้” ปัญหาสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน ซึ่งในการจัดกลุ่มวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมจึงอาจสามารถแบ่งได้ 9 กลุ่ม ตามกระบวนการทัศน์ ชุดของค่านิยมและหลักการหรือสมมติฐาน รวมทั้งช่วงเวลาของกำเนิดและการแพร่กระจายได้ดังนี้³⁰

“แนวคิดการสงวนรักษา” (Preservation) แพร่หลายในช่วงทศวรรษ 1830 โดยมองว่าธรรมชาติมีความสำคัญในการช่วยค้ำจุนชีวิตมนุษย์ทั้งด้านกายภาพและจิตวิญญาณ ดังนั้น มนุษย์จึงต้องปกป้องเพื่อให้ธรรมชาติสามารถดำรงอยู่ต่อไป และป้องกันมิให้ถูกรบกวนโดยมนุษย์ เพราะธรรมชาติมีความเปราะบางและสามารถถูกทำให้เสียหายได้ง่าย โดยเฉพาะจากกิจกรรมที่เรียกว่า “การพัฒนา” ของมนุษย์ ซึ่งมุมมองดังกล่าวเกิดจากกระบวนการทัศน์ที่ว่าธรรมชาติไม่ได้ดำรงอยู่ชั่ววันรัตนครัลกาลเพื่อรับใช้มนุษย์ แต่ดำรงอยู่เพียงชั่วคราว (nature ephemeral) ดังนั้น ผู้สนับสนุนวิธีคิดดังกล่าวจึงมักเสนอให้มีการออกกฎหมายควบคุมการรบกวนธรรมชาติอย่างเคร่งครัด โดยแยกธรรมชาติโคดเคียวจากกิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์

“แนวคิดการอนุรักษ์” (Conservation) แพร่กระจายในช่วงทศวรรษ 1860 เพื่อตอบโต้แนวคิดการสงวนรักษาธรรมชาติ โดยเชื่อว่าทรัพยากรธรรมชาติควรได้รับการบริหารจัดการอย่างเป็นวิทยาศาสตร์ผ่านนโยบายการใช้อย่างชาญฉลาดเพราะจะทำให้ธรรมชาติสามารถฟื้นตัวได้อย่างรวดเร็ว (nature benign) เพื่อสามารถตอบสนอง ทำให้เกิดสิ่งที่ดีที่สุดและยืนยาวที่สุดแก่มนุษย์ แนวคิดนี้ได้รับความสนใจและตอบรับอย่างดีจากคนชั้นสูงและคนชั้นกลางระดับบน ซึ่งได้รับประโยชน์โดยตรงจากการใช้ธรรมชาติในรูปแบบต่างๆ ดังเช่น เป็นแหล่งท่องเที่ยวพักผ่อนหย่อนใจ โดยเฉพาะนายทุนและรัฐบาล ทั้งนี้โดยการออกกฎหมายรับรอง ซึ่งด้านหนึ่งก็สามารถปกป้องคุ้มครอง “ทรัพยากร” ธรรมชาติไว้ได้ แต่ด้านหนึ่งก็ช่วยสนับสนุนการใช้ประโยชน์ ชูครีศทำลายธรรมชาติได้อย่างเป็นเหตุเป็นผลและชอบธรรมด้วย

“แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมเชิงปฏิรูป” (Reform environmentalism) แม้ว่าจะเริ่มปรากฏตั้งแต่ช่วงทศวรรษ 1870 หากแต่ถูกแก้ไขและได้รับความนิยมอย่างมากในช่วงทศวรรษ 1960 ส่วนหนึ่งเพราะความรู้ทางวิทยาศาสตร์ก้าวหน้าและลุ่มลึกมากขึ้น อย่างไรก็ตาม แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมเชิงปฏิรูปนี้ก็ได้รับการ

²⁹ James Connelly and Graham Smith, **Politics and the Environment: from Theory to Practice**, 1999, pp.86-89.

³⁰ ดูรายละเอียดใน Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. pp. 349-384. และ Timothy Doyle and Doug McEachern, **Environmentalism and Politics** (London and new York: Routledge, 1998) pp. 36-54.

ปรับปรุงและขยายออกมาจากแนวคิดการอนุรักษ์อีกทอดหนึ่ง โดยมองว่าความเป็นอยู่ของมนุษย์ (public health) มีความเชื่อมโยงกับเงื่อนไขของระบบนิเวศวิทยาดังนั้น การคำนึงรักษาสังคมมนุษย์ที่มีสุขภาพที่ดีไว้นั้น มนุษย์จึงต้องมีความรับผิดชอบและกระทำต่อระบบนิเวศวิทยาอย่างระมัดระวัง ทั้งนี้โดยใช้วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม

อย่างไรก็ตาม จากการเน้นความสำคัญของวิทยาศาสตร์และการออกกฎหมายควบคุมมากขึ้นไป โดยลดน้ำหนักมิติทางสังคมและการเมืองซึ่งก็มีส่วนสร้างความเสื่อมโทรมทางนิเวศวิทยาเช่นกัน จึงไม่เพียงพอที่จะสามารถอธิบายภาพรวมของความทรุดโทรมทางธรรมชาติได้อย่างรอบด้าน ทำให้ศักยภาพในการแก้ไขปัญหาจำกัดที่ประเด็นทางเทคนิคและให้ความสำคัญแก่ผู้เชี่ยวชาญ ไม่ถึงมือกลุ่มคนส่วนใหญ่ที่สามารถมีส่วนร่วมได้อย่างจริงจัง ทั้งยังทำให้ผู้เชี่ยวชาญที่เกี่ยวข้องมีโอกาสถูกบิดเบือนจากกลุ่มผู้สนับสนุนการศึกษาวิจัยได้ เช่น บรรษัท นักการเมือง หรือกลุ่มทุนต่างๆ³¹

“แนวคิดความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม” (Environmental justice) เกิดขึ้นราวทศวรรษ 1970 และแพร่กระจายทั่วไปในอเมริกา แนวคิดนี้มองว่าปัญหาสิ่งแวดล้อมที่ดำรงอยู่นี้เนื่องมาจากโครงสร้างสังคมที่ไม่ยุติธรรม เพราะผลประโยชน์ต่างๆที่ได้จากการขูดรีดธรรมชาตินั้นได้สร้างความมั่งคั่งให้แก่คนรวย ขณะที่คนจนและคนชายขอบต่างๆต้องทนแบกรับกับต้นทุนส่วนใหญ่ดังกล่าว ดังนั้น ถ้าหากจะแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมให้ได้ก็จะต้องทำการเปลี่ยนแปลงรากฐานของสังคมให้ได้ก่อน

แนวคิดนี้ได้ตั้งคำถามต่อความยุติธรรมในสังคม โดยเน้นการใช้วิธีการต่อสู้แบบทางตรงที่ไม่ผ่านตัวแทนทางการเมืองเพราะถือว่าคนชั้นนำ(ทั้งคนรวย นายทุนและนักการเมือง) ย่อมรักษาผลประโยชน์ของกันและกันเป็นหลัก ตลอดทั้งการเสริมพลังชุมชนท้องถิ่น เพื่อกระตุ้นความรับผิดชอบของรัฐบาลประชาธิปไตยเพื่อแก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อมที่เชื่อมโยงกับปัญหาสังคมอย่างเป็นรากฐาน โดยเฉพาะประเด็นการจัดช่วงชั้นทางสังคมและความไม่เท่าเทียม (ทั้งทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมือง) ที่ผลักดันให้คนที่มีน้อยกว่าต้องทนแบกรับและเผชิญกับหายนะที่เกิดจากการขูดรีดธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม³²

“แนวคิดนิเวศวิทยาแบบสังคมนิยม” (Eco socialism) คล้ายคลึงกับแนวคิดความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อมข้างต้น เพียงแต่แนวคิดนิเวศวิทยาแบบสังคมนิยมนั้นตั้งคำถามและต้องการ โคนล้มแนวคิดทุนนิยมเป็นประเด็นหลัก และมองว่าประเด็นความไม่เท่าเทียมทางสังคมและการทำลายสิ่งแวดล้อมมีความเชื่อมโยงกัน โดยเป็นผลมาจากการขูดรีดทางชนชั้น อีกทั้งการแบ่งแยกชนชั้นในสังคมนิยมนั้นก็必将นำไปสู่ความเป็นปรปักษ์ขัดแย้งของชนชั้น (class antagonism) ระหว่างขั้วของคนมั่งคั่งและขั้วของคนทุกข์ยาก

แนวคิดนี้มองว่าปัญหาหลักของสิ่งแวดล้อม คือ ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ซึ่งได้ผลิตสิ่งที่เรียกว่า “ธรรมชาติ” ขึ้นมา แต่มิใช่ธรรมชาติแบบกายภาพที่ดำรงอยู่จริง หากเป็น “ธรรมชาติมือสอง” ที่ให้ความชอบธรรมในการเข้าไปปลุกฉวยประโยชน์ ควบคุม และทำลายในรูปแบบต่างๆจาก “พื้นที่” ดังกล่าว

³¹ Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. p.358.

³² Ibid., pp.362-363.

เพื่อตอบสนองการเติบโตของระบบทุนนิยม ดังนั้น จึงเกิดคำถามว่าใครเป็นผู้ผลิตความรู้เพื่อสร้างความหมายให้ธรรมชาติและได้รับผลประโยชน์จากความหมายนั้น ซึ่งส่วนใหญ่ที่ผ่านมาจะเห็นว่า “ระบบทุนนิยม” เป็นผู้ผลิตวาทกรรมหลักดังกล่าว โดยผ่านความเห็นชอบและสนับสนุนจากรัฐที่เป็นตัวแทนและผู้ปกป้องนายทุน ในนามของข้ออ้างว่าพัฒนาชาติ

“แนวคิดนิเวศวิทยาเชิงสังคม” (Social ecology) หรือ “นิเวศวิทยาแบบอนาธิปไตย” (eco anarchism) ซึ่งมองว่าความไม่เท่าเทียมทางสังคมและการทำลายสิ่งแวดล้อมเป็นผลมาจากความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบจัดลำดับชั้น (hierarchy) ที่มนุษย์สร้างขึ้น ทั้งนี้ลำดับชั้นและชนชั้นไม่ได้ถูกกำหนดจากเศรษฐกิจอย่างเดียว ยังมีปัจจัยอื่นๆ ด้วย เช่น เชื้อชาติ เพศ เป็นต้น และไม่เห็นด้วยที่จะใช้รัฐเป็นเครื่องมือในการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อม เพราะรัฐมักสนใจแต่ผลประโยชน์ของตนเอง แนวคิดนี้จึงเน้นความสำคัญขององค์กรทางสังคมหรือการเมืองของรากหญ้าและการเคลื่อนไหวทางสังคมนอกระบบรัฐสภา สนับสนุนให้ปัจเจกบุคคลเป็นไทให้มากที่สุดและมองสังคมในฐานะการเชื่อมต่อของชุมชนท้องถิ่นที่ไม่รวมศูนย์ (decentralized) โดยข้ามพรมแดน-ชาติ รวมทั้งต่อต้านการควบคุมทุกรูปแบบไม่ว่าระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองและธรรมชาติ

ดังนั้น แนวคิดนี้เชื่อว่าถ้ารูปแบบของการจัดลำดับชั้นและครอบงำในภาพรวมของรัฐถูกขจัดออกไปจากสังคมมนุษย์ การแบ่งแยกระหว่างมนุษย์ด้วยกันและส่วนอื่นๆ ของธรรมชาติก็จะหายไปด้วย

“แนวคิดนิเวศวิทยาเชิงลึก” (Deep ecology) ตั้งขึ้นมาโดยอาเนอ เนสส์ (Aene Naess) นักปรัชญาชาวนอร์เวย์ในช่วงทศวรรษ 1970 และแพร่กระจายช่วงทศวรรษ 1980 ซึ่งเป็นแนวคิดที่เน้นนิเวศวิทยาเป็นศูนย์กลาง (Ecocentrism) โดยมองว่าสิ่งมีชีวิตทุกชีวิต (ทั้งมนุษย์และไม่ใช่มนุษย์) มีคุณค่าในตนเอง (intrinsic value) และมีความเท่าเทียมกันตามธรรมชาติ โดยต่างมีความเชื่อมโยงกันและกัน (interconnectedness) และโลกมีข้อจำกัดที่จะสามารถตอบสนองความต้องการของสิ่งมีชีวิตได้ตลอด

แนวคิดนิเวศวิทยาเชิงลึกเน้นให้มนุษย์เกิดกระบวนการตระหนักรู้ตัวเองตามความเป็นจริง (Self-realization) ในฐานะเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติหรือองค์รวมสิ่งมีชีวิต (organic wholeness) ด้วยการอยู่อย่างกลมกลืนกับธรรมชาติ เน้นความสำคัญของชุมชนที่มีขนาดเล็กและไม่รวมศูนย์ สามารถพึ่งพาและพอเพียงในตนเอง เน้นประชาธิปไตยแบบมีส่วนร่วม ใช้ชีวิตแบบลดการบริโภควัตถุให้น้อยลง สนับสนุนการบริโภคเขียวเพื่อลดผลกระทบต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม³³

“แนวคิดนิเวศวิทยาแบบสตรีนิยม” (Ecofeminism) ได้รับการแพร่กระจายในช่วงทศวรรษ 1980 โดยมีมุมมองว่าการใช้ระบบนิเวศอย่างผิดๆ ในปัจจุบันนี้มีรากเหง้ามาจากวิธีคิดที่เน้นผู้ชายเป็นศูนย์กลาง (androcentric) หรือระบบทัศนแบบผู้ชายเป็นใหญ่ (patriarchy) ซึ่งเป็นคุณค่า วิธีคิดและแนวทางการจัดการปัญหาแบบครอบงำ เน้นการเอาชนะคะคานและการ “พิชิต” โดยเกลียดความหมายของ “ธรรมชาติ” (nature) ให้เท่ากับ “เพศหญิง” เช่น ไม่มีเหตุผล ไม่แน่นอน ดังนั้น ผู้ชายในฐานะตัวแทนของวัฒนธรรม

³³ ดูรายละเอียด ใน เดวิท โรเซนเบิร์ก, สหทากับอาร์เนอ เนสส์ : เจ็บหรือที่จะคิด? แปลโดย อรรถพรณ คูหเจริญ นาวายุทธ (กรุงเทพฯ:โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.2548)

(culture) และเหตุผล (reason) จึงต้องเข้าไปควบคุมจัดการ ซึ่งทำให้การครอบงำมีความชอบธรรมและกลายเป็นแก่นแกนวัฒนธรรมและกระบวนทัศน์หลักของสังคม

ดังนั้น แนวคิดนี้จึงเน้นความสำคัญของการกระจายอำนาจ การปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์หรือแม้แต่ทำลายทุกรูปแบบของการจัดลำดับชั้นสูงต่ำแบบผู้ชายเป็นใหญ่ เพื่อก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงลำดับชั้นทางการเมืองและเศรษฐกิจใหม่ ซึ่งจะส่งผลต่อท่าทีและการจัดการปัญหาสิ่งแวดล้อมต่อไป³⁴

“แนวคิดนิเวศวิทยาแบบหลังสมัยใหม่นิยม” (Eco postmodernism) อาจกล่าวได้ว่าแนวคิดนี้น่าจะสรุปประเด็นหลักๆ ของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมที่กล่าวข้างต้นทั้งหมด โดยมองว่าแนวคิด “สมัยใหม่นิยม” (modernism)³⁵ เป็นที่มาของปัญหาสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้เพราะค่านิยม วัฒนธรรมและการปฏิบัติกรหลายอย่างของสังคมสมัยใหม่ได้ส่งผลกระทบทั้งทางตรงและอ้อมต่อสิ่งแวดล้อม โดยกระตุ้นความสัมพันธ์ที่แปลกแยกทั้งระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองและต่อธรรมชาติ

แนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแบบหลังสมัยใหม่นิยมจึงต่อต้านคุณค่าแบบสมัยใหม่และค่านิยมวิถีชีวิตที่เรียบง่ายในการอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ให้ความสำคัญกับความเป็นท้องถิ่น ความหลากหลาย ต่อต้านการรวมศูนย์และการทำให้เหมือนกัน (Homogenized) ตั้งข้อสงสัยต่อข้ออ้างว่าธรรมชาติมีแก่นแท้ (essential nature) แต่ควรมองธรรมชาติในฐานะเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้น (socially construct) เพื่อรองรับผลประโยชน์ของมนุษย์ ดังนั้น จึงสามารถเปลี่ยนแปลงและสร้างคุณค่าเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติที่มีหลากหลายรูปแบบนอกเหนือจากคุณค่ากระแสหลักที่ผูกขาดการทำลายและขี้อย่างไปจากคนส่วนใหญ่

กระบวนทัศน์ของแนวคิดวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยม

บรรดาวาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมข้างต้นแม้จะกล่าวถึงความหลากหลายของวิถีทางการมองประเด็นปัญหา แต่หากพิจารณาในแง่ของสังคมวิทยาความรู้แล้ว อาจสามารถจัดกลุ่มแนวคิดดังกล่าวตามลักษณะการสร้างความรู้ออกเป็น 2 กลุ่มกระบวนทัศน์³⁶ คือ 1.) กลุ่มแนวคิด “ทวิสัย” (objective) หรือสัจนิยม (realism) ที่เชื่อว่ามีปรากฏการณ์และกระบวนการต่างๆ ดำรงอยู่ข้างนอกตัวมนุษย์ มีความเป็นกลาง ปลอดจากอคติของมนุษย์ก่อนที่จะนำเข้าสู่จิตใจผ่านการศึกษา เชื่อมโยงข้อมูลและสื่อสารออกไป ซึ่งวิธีคิดนี้เป็นกระบวนทัศน์ของวิธีการแบบวิทยาศาสตร์ หรือบางครั้งอาจเรียกว่าแนวคิดแบบสารัตถะนิยม (essentialism) โดยเชื่อว่ามี “แก่นแท้” ของบางสิ่งบางอย่างดำรงอยู่ นั่นคือการดำรงอยู่ของธรรมชาติที่แท้จริง เป็นธรรมชาติที่บริสุทธิ์ ผุดผ่องแยกขาดจากมนุษย์ ดังนั้น ถ้าจะจัดการปัญหาที่ต้องแยกมนุษย์ออกจากธรรมชาติอย่างเด็ดขาด เพราะธรรมชาติมีฐานะของ “ความเป็นอื่น” ตรงข้ามกับความเป็นมนุษย์ ซึ่งวิธีคิดนี้ส่งผลทั้งในแง่การควบคุมปกป้องหรือใช้สอยและทำลายธรรมชาติในแบบที่มนุษย์ต้องการ โดยเฉพาะการใช้ความรู้ทางวิทยาศาสตร์

³⁴ ดูการเปรียบเทียบมิติความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อมกับแนวคิดสตรีนิยมสายต่างๆ ใน Timothy Doyle and Doug McEachern, **Environmentalism and Politics**, 1998, pp.52-53.

³⁵ David Pepper, **Modern Environmentalism: An introduction**, 1999, pp.4-5.

³⁶ I.G.Simmons, **Interpreting Nature: Cultural Constructions of the Environment**, 1993, pp.3-10.

ในฐานะที่เชื่อว่าเป็นความรู้ที่บริสุทธิ์แก้ไขปัญหาสิ่งแวดล้อม (ซึ่งความจริงก็ถูกใช้โดยมนุษย์เพื่อจุดประสงค์ที่ไม่เป็นกลางอยู่ดี เช่น ถูกบิดเบือนโดยทุนหรืออำนาจ) โดยปิดกั้นความรู้อื่นๆออกไป เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น และสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมในการจัดการสิ่งแวดล้อมขึ้นมา ซึ่งแนวคิด/วาทกรรมสิ่งแวดล้อมนิยมในลักษณะนี้ก็คือแนวคิดสงวนรักษา แนวคิดการอนุรักษ์และแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมเชิงปฏิรูป รวมทั้งแนวคิดนิเวศวิทยาเชิงลึก

2.) กลุ่มแนวคิด “อัตวิสัย” (subjective) หรือ “อุดมคตินิยม” (idealism) เชื่อว่าความรู้เป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นมาจากการตีความและเชื่อมโยงของมนุษย์ซึ่งมีความหลากหลายสอดคล้องไปตามภูมิหลังทางวัฒนธรรมและสังคมของผู้รับรู้ ดังนั้น แนวคิดนี้จึงถูกเรียกอีกชื่อว่าแนวคิดการสร้างทางสังคม (social constructivism) โดยไม่เชื่อในการดำรงอยู่หรือแก่นแท้ของธรรมชาติ หรือ “ธรรมชาติของธรรมชาติ” เพราะเป็นแต่เพียงความหมายที่ถูกสร้างขึ้นหรือเป็นธรรมชาติที่ถูกรับรู้เท่านั้น ซึ่งการรับรู้ธรรมชาติที่แตกต่างกันก็ส่งผลต่อรูปแบบการปฏิบัติต่อสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน ดังนั้น แนวคิดที่ใช้มุมมองนี้จึงพยายามสร้างความหมายของธรรมชาติเพื่อรองรับอุดมการณ์และคุณค่าเพื่อปฏิบัติการจริง โดยเฉพาะการช่วงชิงความหมายเพื่อสร้างความชอบธรรมในการบริหารจัดการธรรมชาติในแนวทางที่เชื่อว่าเหมาะสมที่สุด ซึ่งวาทกรรมที่ถูกจัดในกลุ่มนี้ คือ แนวคิดความยุติธรรมทางสิ่งแวดล้อม แนวคิดนิเวศวิทยาแบบสตรีนิยม แนวคิดนิเวศวิทยาแบบสังคมนิยม แนวคิดนิเวศวิทยาแบบอนาธิปไตย และแนวคิดนิเวศวิทยาแบบหลังสมัยใหม่นิยม

อนึ่ง นอกจากนี้ยังมีกระบวนทัศน์ที่เน้นมนุษย์เป็นศูนย์กลาง (Anthropocentrism) โดยชูความสำคัญของมนุษย์ว่าสูงส่งกว่าธรรมชาติและสิ่งมีชีวิตอื่นๆ ธรรมชาติจึงมีไว้เพื่อรองรับและตอบสนองการใช้ประโยชน์ของมนุษย์ หรือเห็นว่าปัญหาต่างๆสามารถแก้ไขด้วยมนุษย์ ซึ่งมักสัมพันธ์กับกระบวนทัศน์ที่เน้นวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีเป็นศูนย์กลาง (Technocentrism) โดยมองธรรมชาติในฐานะทรัพยากรที่มนุษย์สามารถใช้เทคโนโลยีจัดการได้ เชื่อว่าเทคโนโลยีสามารถแก้ปัญหาทุกอย่างได้รวมทั้งปัญหาสิ่งแวดล้อม ซึ่งการเชื่อมั่นในวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีมากนั้น ทำให้ลดทอนความเชื่อถือความรู้ประเภทอื่นลงไป เช่น ภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งรวมทั้งไม่ให้ความสนใจผู้คนที่ครอบครองความรู้ดังกล่าวด้วย

จากที่กล่าวจะเห็นว่าวาทกรรมของแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมส่วนใหญ่ก็มีแนวโน้มเป็นพวกที่เน้นมนุษย์เป็นศูนย์กลางทั้งสิ้นไม่ว่าด้านบวกหรือลบ เพราะเชื่อว่ามนุษย์เป็นทั้งสาเหตุและพลังสำคัญในการแก้ไขปัญหาสีเขียวสิ่งแวดล้อม ทว่าระดับในการมองประเด็นปัญหา สมมติฐานและแนวทางแก้ไขอาจแตกต่างกันไป ซึ่งตรงกันข้ามกับแนวคิดที่เน้นนิเวศวิทยา/ธรรมชาติเป็นศูนย์กลาง (Ecocentrism) ซึ่งมีแนวคิด “นิเวศวิทยาเชิงลึก” เป็นตัวแทนสำคัญ ที่ลดความสำคัญของมนุษย์ลง โดยตระหนักถึงการเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและมีความเท่าเทียมไม่ได้สูงส่งกว่าสิ่งมีชีวิตอื่นๆบนโลกดังที่กระบวนทัศน์กระแสหลักตอกย้ำกัน

3. ภูมินิเวศของภาคอีสาน : ภู โลก โนน ทามทุ่ง

ในกรณีของภาคอีสานนั้นค่อนข้างมีภูมินิเวศที่หลากหลาย ส่วนหนึ่งเนื่องจากเป็นภูมิภาคที่มีพื้นที่มากถึงหนึ่งในสามหรือร้อยละ 33.17³⁷ ของพื้นที่ประเทศทั้งหมด (170,226 ตารางกิโลเมตร) สภาพทั่วไปมีทิวเขาล้อมรอบด้าน ลักษณะเป็นที่ราบสูง (plateau) พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบลอนด้น (Rolling Plain) หรือที่ราบกร่อนตัว (peneplain) คือเป็นที่เนินเตี้ยๆ สลับพื้นที่ราบเกือบแบนเรียบ ประกอบกับบริเวณพื้นที่ใกล้แม่น้ำ เช่น แม่น้ำชี-มูลที่มีลักษณะกว้างแต่ตื้น จึงกักน้ำไม่ค่อยได้ และด้วยทิศทางการไหลของแม่น้ำาวงตัววนวนกับทางเดินของดีเปรสชันและแนวร่องมรสุมจึงทำให้ฝนตกในช่วงเดียวกันตลอดทั่วทั้งลุ่มน้ำ ทำให้น้ำผิวดินไหลบ่าลงสู่ลำน้ำมากและรวดเร็ว น้ำจึงมักเอ่อท่วมพื้นที่ราบริมฝั่งแม่น้ำเสมอ แต่ลักษณะภูมิประเทศดังกล่าวก็ก่อให้เกิดภูมินิเวศทามและบึง ซึ่งได้เป็นทรัพยากรสำคัญหล่อเลี้ยงผู้คนแถบนั้น

อนึ่ง จากที่มีทิวเขาล้อมรอบกันมรสุมฤดูร้อน ทำให้เกิดบริเวณพื้นที่เงาฝน (rain shadow) ซึ่งได้รับปริมาณน้ำฝนน้อย โดยเฉพาะแถบพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง กอปรกับคุณภาพดินที่อุ้มน้ำได้น้อย จึงทำให้เกิดการขาดแคลนน้ำผิวดิน (surface water) ในช่วงแล้ง ดังนั้นชุมชนขนาดใหญ่ในอดีตตามพื้นที่ลุ่มน้ำชีและมูลมากมาย ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์และชุมชนรุ่นหลัง เช่น ชุมชนวัฒนธรรมทวารวดีหรือชุมชนวัฒนธรรมเขมรจึงได้แก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยการจัดแปลงสร้างอ่างเก็บน้ำขึ้นมาในรูปแบบบาราย คูน้ำคันดิน เชือกกันน้ำ-ระบายน้ำและคลองชลประทานขึ้นมา ซึ่งรูปแบบดังกล่าวนี้ยังสัมพันธ์กับการจัดองค์กรทางการเมืองและพัฒนาการทางสังคมด้วย³⁸

นอกจากนี้ใต้พื้นดินอีสานมีเกลือหินแทรกอยู่ เชื่อว่าในอดีตภาคอีสานเคยเป็นทะเลหรืออาจมีน้ำทะเลทะลักเข้ามาถึง โดยอาจล้นเข้ามาทางด้านทิวเขาเพชรบูรณ์ ทั้งนี้เพราะว่าเกลือในภาคอีสานมีส่วนประกอบของโซเดียมคลอไรด์ ยิปซัม โปแตช แมกนีเซียม และ โบรไมด์ ซึ่งเป็นสูตรส่วนผสมของเกลือทะเล³⁹ โดยเฉพาะเกลือหินนั้นได้ปรากฏทั่วไป ครอบคลุมแอ่งโคราชถึง 33,300 ตารางกิโลเมตร และในแอ่งสกลนครประมาณ 19,500 ตารางกิโลเมตร⁴⁰ ดังนั้น บริเวณที่อยู่พื้นที่เงาฝนซึ่งประสบกับสภาพฝนแล้ง จึงทำให้เกลือใต้ดินระเหยขึ้นมาสู่ผิวดินมากขึ้นเรื่อยๆ ส่งผลต่อคุณภาพดินและการเพาะปลูก

อย่างไรก็ตาม เกลือยังเป็นทรัพยากรสำคัญที่ใช้เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนและเป็นสินค้าส่งออก โดยเฉพาะตามบริเวณลุ่มน้ำมูลและน้ำชีที่มีเกลือจำนวนมาก ดังปรากฏหลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงว่ามีชุมชนอาศัยทับซ้อนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์หลายแห่ง เช่น ชุมชนเกลือที่บ่อพันขัน อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด หรือชุมชนเกลือที่ทุ่งเมืองเพี้ย อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น ซึ่งแสดงให้เห็นว่าผู้คนในช่วงนั้นคงมิได้ทำการเกษตรกรรมอย่างเดียว แต่น่าจะเป็นสังคมอุตสาหกรรมที่มีกระบวนการ

³⁷ อภิศักดิ์ โสมอินทร์, ภูมิศาสตร์อีสาน (พิมพ์ครั้งที่ 2 มหาสารคาม: มศว. มหาสารคาม. 2533) หน้า 4.

³⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน (พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: มติชน. 2546) หน้า 88-90.

³⁹ ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (กรุงเทพฯ: ทวีการพิมพ์, 2528) หน้า 56-57.

⁴⁰ ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2528, หน้า 324.

ซับซ้อน มีการจัดระบบทางสังคมที่เป็นระเบียบ และเงื่อนไขดังกล่าวนี้ได้เป็นฐานสำคัญที่ทำให้เกิด “เมือง” หรือ “รัฐ” ขึ้นตั้งแต่ช่วงหลัง 2,500 ปีเป็นต้นมา⁴¹ นอกจากนี้ก็ยังเป็นทรัพยากรสำคัญที่คนอีสานรุ่นหลังจนถึงปัจจุบันได้ใช้เป็นสื่อกลางในการซื้อขาย แลกเปลี่ยนในท้องถิ่นด้วย

อนึ่ง จากที่มีทิวเขาภูพานยกตัวทอดยาวจากด้านตะวันตกเฉียงเหนือไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือของภาค ทำให้แบ่งภาคอีสานออกเป็น 2 แอ่ง คือ “แอ่งโคราช” ครอบคลุมพื้นที่กว้างแถบจังหวัดอีสานตอนกลางและตอนล่าง โดยมีที่ราบกว้างสองบริเวณคือทุ่งกุลาร้องไห้และทุ่งสัมฤทธิ์ มีแม่น้ำสายหลักคือแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล รวมทั้งแม่น้ำสาขาอื่นๆเป็นทรัพยากรสำคัญ ซึ่งพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งสองเมื่อรวมกันแล้วมีทั้งสิ้นประมาณ 137,000 ตารางกิโลเมตร⁴² สำหรับ “แอ่งสกลนคร” คือบริเวณระหว่างด้านทิศตะวันออกของเทือกเขาภูพานกับแม่น้ำโขง ครอบคลุมพื้นที่แถบจังหวัดอีสานตอนบน โดยมีแม่น้ำสงคราม แม่น้ำก่ำ ลำห้วยหลวง แม่น้ำโขง รวมทั้งหนองหาน เป็นแหล่งน้ำสำคัญที่หล่อเลี้ยงผู้คนแถบนั้น

จากข้างต้นจะเห็นว่าดินแดนภาคอีสานมีความซับซ้อนและหลากหลาย ซึ่งประกอบไปด้วยโครงสร้างนิเวศวิทยาหลักๆอยู่ 5 ลักษณะ คือ ภูมินิเวศน์ (Ecotype) แบบ “ภู โคน ไน ทาม พุง” ทั้งนี้คนอีสานได้อาศัยหลักเกณฑ์ในการเลือกพื้นที่อยู่อาศัยทำกินคือ “นา น้ำ เนิน” กล่าวคือ มีพื้นที่สำหรับทำนา ใกล้แหล่งน้ำ (อาจเป็นแหล่งน้ำนิ่งหรือน้ำไหล) และตั้งบ้านเรือนบนพื้นที่เนินสูง ปลอดภัยท่วม นอกจากนี้ยังอาศัยทรัพยากรสำคัญในการดำรงชีวิตคือ “ข้าว ปลา ป่า เลื้อย” ซึ่งด้วยหลักเกณฑ์และภูมินิเวศน์ดังกล่าวนี้ได้เป็นเงื่อนไขสำคัญเบื้องต้นที่มีบทบาทต่อแบบแผนทางวัฒนธรรมและสังคมมนุษย์ชาติพันธุ์ต่างๆที่ต้องปรับตัวต่อเข้ากับภูมินิเวศน์ ดังนั้น จึงก่อให้เกิดความหลากหลายแตกต่างของนิเวศวัฒนธรรมขึ้นมาอันเป็นผลมาจากการเรียนรู้ซึ่งมีระบบคิดวางบนฐานและการใช้ชีวิตใกล้ชิดกับธรรมชาติ (sensible intuition)

สำหรับภูมินิเวศน์แบบ “ภู” นั้น เนื่องจากภูมิประเทศของภาคอีสานทั่วไปเป็นที่ราบสูง มีทิวเขาสำคัญ 6 ทิวเขาเป็นปราการธรรมชาติล้อมรอบ คือ ทิวเขาภูพานตะวันออก ทิวเขาภูพานตะวันตก ทิวเขาดงพญาเย็น ทิวเขาเลย-เพชรบูรณ์ ทิวเขาพนมดงรักและทิวเขาสันกำแพง ซึ่งภูมินิเวศน์ “ภู” นี้มีป่าเบญจพรรณ (Mixed deciduous forest) มีลักษณะคล้ายป่าดิบประเภทป่าไม้ผลัดใบเป็นทรัพยากรสำคัญ โดยมักพบบนที่สูงกว่า 200 - 300 เมตรขึ้นไป ซึ่งป่าดังกล่าวส่วนใหญ่พบมากแถบภูพาน นครราชสีมา บริเวณริมฝั่งโขง รวมทั้งตามบริเวณที่ราบเชิงเขาและบางแห่งตามทิวเขา ซึ่งภูมินิเวศน์ภูนี้เป็นดังต้นน้ำของภาคอีสาน ดังเช่น “แม่น้ำมูล” ซึ่งมีต้นกำเนิดที่เขาวงและเขาละมั่ง(ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของเขาสันกำแพง) บริเวณอำเภอกนครบุรี จังหวัดนครราชสีมา “แม่น้ำชี” มีกำเนิดจากทิวเขาพระยาผอ เขายอดชีและเขาคุ่มนางในทิวเขาเพชรบูรณ์ และ “แม่น้ำสงคราม” มีกำเนิดจากภูผาเหล็ก ภูผาหักในทิวเขาภูพาน เขตอำเภอส่องดาว จังหวัดสกลนครและอำเภอยะผา จังหวัดหนองคาย รวมทั้งแม่น้ำสาขาต่างๆที่หล่อเลี้ยงผู้คนในอีสาน ซึ่งในอดีตมักมีผู้คนไปตั้งถิ่นฐานทำมาหากินแถบภูก่อนข้างน้อย ทั้งนี้พวกที่อาศัยอยู่มักเป็นชาติพันธุ์ชนกลุ่มน้อย เช่น ญ้อ ผู้ไท

⁴¹ ศรัศักร วัลลิโภดม, ทศนะนอกรีต: ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะตั้งบ้านแปงเมือง (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2543) หน้า 83.

⁴² ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2528, หน้า 324.

กะเลิง บรู ชาวบน (ญ้อกูร์) เป็นต้น โดยอาศัยอยู่ตามพื้นที่ราบในเขตภูเขา หุบเขา เิงเขาที่สูงชัน เช่น แถบภูกระดึง จังหวัดเลย แถบภูเวียง จังหวัดขอนแก่น แถบภูพาน จังหวัดสกลนคร เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ภูมินิเวศน์ “ภู” ก็ปรากฏมีผู้คนอาศัยมาตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์แล้ว ทั้งนี้จากหลักฐานการพบศิลปกรรมที่มีอายุในช่วงตั้งแต่ 2,000-3,000 ปีมาแล้ว ตามเพิงผาและผนังถ้ำหลายแห่งในอีสาน แสดงให้เห็นว่ามนุษย์ในยุคก่อนประวัติศาสตร์ มีการเคลื่อนย้ายหลักแหล่งตามพื้นที่สูง คือ แถบเทือกเขาเพชรบูรณ์ เทือกเขาภูพานและแถบอีสานใต้ ซึ่งภาพที่พบมีลักษณะเป็นนามธรรมหรือสัญลักษณ์ โดยเลียนแบบธรรมชาติและสะท้อนลักษณะทางสังคมเวลานั้น เช่น ภาพคน สัตว์ รูปมือและเรขาคณิต เทคนิคที่ใช้มีทั้งแบบลงสีโดยเฉพาะสีแดง (ดินเทศ) และเทคนิคแบบลงรอยในหิน ด้วยใช้วัตถุแข็งและมีคม ซึ่งนักโบราณคดีเชื่อว่าน่าจะเป็นโลหะซึ่งตรงกับพัฒนาการของสังคมกสิกรรมด้วย

ส่วนภูมินิเวศน์ “โคก” เป็นพื้นที่น้ำท่วมไม่ถึง ส่วนใหญ่มักอยู่แถบที่ราบหลังเขา หรือบนที่ราบลอนคลื่น ซึ่งมีทั่วไปในภาคอีสาน โดยมีป่าโคกซึ่งเป็นป่าที่เจริญเติบโตได้ดีในภาคอีสานเป็นทรัพยากรสำคัญ เพราะด้วยโครงสร้างทางธรณีวิทยาทั่วไปของภาคอีสานประกอบด้วยหินชั้น โดยจะมีหินทราย หินดินดานและหินชั้นเหลืองแทรกอยู่ด้วย ซึ่งหินส่วนใหญ่จะไดจากการผุกร่อนของหินดังกล่าวหรือศิลาแลง (laterite) และได้เป็นปัจจัยเอื้อให้พันธุ์ไม้ของป่าโคกเติบโตได้ ซึ่งสภาพทั่วไปนั้นเป็นป่าโปร่งผลัดใบ (Deciduous Forest) ประเภทป่าเบญจพรรณแล้งหรือป่าแดง (Dry Dipterocarp forest)⁴³ หรือที่มักนิยมเรียกว่าป่าโคก ไม้ส่วนใหญ่เป็นไม้ขนาดเล็กและขนาดกลาง ประกอบด้วยไม้ขนาดพันธุ์ โดยเฉพาะไม้วงศ์ยาง (Dipterocarpaceae)⁴⁴ คือ เต็ง(จิก) รัง เหียง(ชาด) พลวง(กุง) พะยอม ยางกราด(สะแบง) ยางใหญ่ เป็นต้น ทั้งนี้ลักษณะทั่วไปของป่าโคกค่อนข้างโปร่ง มีต้นไม้ขึ้นอยู่ห่างๆ ขนาดและความสูงปานกลางหรือต่ำ ส่วนพืชคลุมดินส่วนใหญ่เป็นหญ้าสูง หรือไม้พุ่มชนิดต่างๆ ผู้คนจึงนิยมตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ๆ ป่าโคกเพราะมีปัจจัยเอื้อให้เก็บเกี่ยวมาก โดยเฉพาะฤดูฝนมีเห็ดขึ้นชุกชุมและไม่รบกวนเหมือนป่าดงดิบ ซึ่งเป็นอันตรายทั้งจากสัตว์ป่าและไข้ป่า ดังนั้นในภาคอีสานจึงปรากฏหลายหมู่บ้านที่ได้อาศัยป่าโคกเป็นเกณฑ์ในการตั้งชื่อ เช่น บ้านโคกสูง บ้านโคกใหญ่ บ้านโคกลำ บ้านโคกก่อง ฯลฯ หรืออาจตั้งตามชื่อพันธุ์ไม้ที่มีในป่าโคก เช่น บ้านโนนสะแบง บ้านท่าขอนยาง บ้านโนนแดง บ้านยางใหญ่ บ้านยางชุม ฯลฯ

สำหรับภูมินิเวศน์ “โนน” นั้น เนื่องจากพื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคอีสานมีลักษณะเป็นที่ราบลอนคลื่น (Rolling Plain) หรือที่ราบกร่อนซึ่งเป็นพื้นที่เนินเตี้ยๆ ภาษาถิ่นอีสานเรียกว่า “มอ” สลับพื้นที่ราบเกือบแบนเรียบ ซึ่งภูมินิเวศน์ดังกล่าวพบมากแถบบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง โดยเฉพาะตั้งแต่จังหวัดมหาสารคามจนถึงจังหวัดร้อยเอ็ด ทั้งนี้ชุมชนชาติพันธุ์ลาวในดินแดนอีสานนอกจากนิยมตั้งใกล้ป่าโคกแล้ว มักจะตั้งอยู่บนพื้นที่น้ำท่วมไม่ถึง แต่ก็อยู่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภค ดังปรากฏจากลักษณะทั่วไปของการ

⁴³ ชมรมอนุรักษ์ธรรมชาติ ทุ่งพระเมรุ-แสนแสบ-ประสานมิตร-บางเขน, ป่าไม้จะอยู่ยั่งยืน (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ โอเดียนสโตร์, 2524) หน้า 15.

⁴⁴ สมศักดิ์ สุขวงศ์, “การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านป่าไม้,” ใน ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน (พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2537) หน้า 58.

เลือกตั้งถิ่นฐานของชุมชนแถบลุ่มน้ำชีที่มักถือเกณฑ์ตามคติ “นา น้ำ เนิน”⁴⁵ กล่าวคือ มีพื้นที่ที่สามารถประกอบอาชีพหลักได้นั้นคือทำนาได้ อยู่ใกล้แหล่งน้ำเพื่อใช้เป็นแหล่งทำกิน และมักจะตั้งบนที่สูงคือบนเนินหรือโนนดินเพื่อป้องกันน้ำท่วม โดยเฉพาะจากแหล่งน้ำไหล คือ แม่น้ำ และลำห้วยต่างๆ

ในกรณีของภูมิโนน “ทุ่ง” นั้น เนื่องจากสภาพพื้นที่ของภาคอีสานโดยรวม พื้นดินถูกยกให้สูงขึ้นทั้งด้านใต้และด้านตะวันตกของภาค จึงทำให้มีพื้นที่ลาดเอียงไปทางด้านตะวันออกในลักษณะแอ่งแผ่นดินตื้น (shallow basin) คล้ายจานรองถ้วยโดยเฉพาะแถบที่ราบโคราช เป็นเหตุให้พื้นที่ตอนกลางของภาคมีลักษณะเป็นแอ่งคล้ายกระทะหงาย (syncline) ซึ่งบริเวณท้องกระทะจะเป็นที่ราบกว้างใหญ่เรียกว่า “ทุ่งกุลาร้องไห้” ทั้งนี้ทิวเขาภูพานที่ทอดตัวยาวผ่านทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือไปทางด้านตะวันออกเฉียงเหนือ ได้ทำให้เกิดส่วนที่ต่ำมากอยู่บริเวณลุ่มแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ซึ่งได้แบ่งภาคอีสานออกเป็น 2 แอ่ง คือ “แอ่งโคราช” กินพื้นที่เป็นบริเวณกว้างครอบคลุมพื้นที่แถบจังหวัดอีสานตอนกลางและตอนล่าง ทั้งนี้ในบริเวณแอ่งโคราชนอกจากจะมีที่ราบกว้างที่เรียกว่าทุ่งกุลาร้องไห้แล้ว บริเวณตอนบนยังมีทุ่งจตุรัส แถบจังหวัดชัยภูมิ และบริเวณตอนล่างของภาคยังมีที่ราบ “ทุ่งสัมฤทธิ์” ซึ่งกินพื้นที่บริเวณจังหวัดนครราชสีมาด้วย โดยปรากฏป่าทุ่ง (savanna forest) ซึ่งมีลักษณะเป็นทุ่งหญ้าปรากฏอยู่ทั่วไป อย่างไรก็ตามแม้สภาพทั่วไปของพื้นที่ราบหรือทุ่ง โดยเฉพาะทุ่งกุลาร้องไห้นั้นจะเป็นพื้นที่เขตแห้งแล้ง (Dry Plain) แต่ก็ปรากฏว่ามีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอาศัยอยู่ต่อเนื่องตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ราว 3,000 ปีมาแล้ว⁴⁶ ทั้งนี้ภูมิโนนทุ่งเป็นพื้นที่ราบน้ำท่วมถึงและท่วมไม่ถึงบางส่วน ซึ่งในช่วงน้ำหลากพื้นที่น้ำท่วมบางส่วนจะกลายเป็นวาชและอาศัยของปลา สัตว์น้ำต่างๆ รวมทั้งใช้เป็นพื้นที่ทำการเกษตรและทำเลเลี้ยงสัตว์ในช่วงแล้ง

สำหรับภูมิโนน “ทาม” มักอยู่ใกล้กับริมแม่น้ำ โดยเกิดขึ้นจากเงื่อนไขการไหลของแม่น้ำ เนื่องจากแม่น้ำสายหลักของภาคอีสานเป็นแม่น้ำที่มีอายุมาก ดังกรณีแม่น้ำชีซึ่งเป็นแม่น้ำที่เกิดในปลายวัฏจักรแม่น้ำ จึงทำให้ลักษณะของท้องน้ำแม่น้ำมีความลาดชันน้อย และทางน้ำไหลคดเคี้ยวเป็นคูก้นน้ำมากจนเกิดเป็นทะเลสาบรูปแอก (Oxbow lake) หรือ “กุด” ปรากฏอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะแถบช่วงลุ่มแม่น้ำชีตอนกลางคือระหว่างอำเภอเมืองมหาสารคามและอำเภอเมืองร้อยเอ็ด ทั้งนี้เฉพาะในส่วนในพื้นที่จังหวัดมหาสารคามนั้นมีมากถึง 100 กว่ากุด⁴⁷ ซึ่งลักษณะของกุดนั้นเป็นแม่น้ำปลายค้วนอันเกิดจากการเปลี่ยนทิศทางการไหลของน้ำ และได้กลายเป็นทรัพยากรสำคัญของผู้คนใกล้เคียงได้อาศัยใช้ประโยชน์หลายประการ โดยเฉพาะเป็นแหล่งเก็บน้ำในช่วงแล้ง ช่วยบรรเทาความขาดแคลนน้ำฝนและน้ำผิวดินได้ “...การที่ผู้คนมีวามสุขกัน

⁴⁵ ดูรายละเอียดในธิดิ เสงรังสี และคณะ, การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยในชนบทอีสานแถบลุ่มน้ำชี (ขอนแก่น: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2536) และธิดิ เสงรังสี และคณะ, การศึกษารวบรวมรูปแบบบ้านพักอาศัยในชนบทอีสาน แถบลุ่มน้ำชี (จังหวัดขอนแก่น, มหาสารคาม, กาฬสินธุ์, ร้อยเอ็ด, และยโสธร) (ขอนแก่น: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2536)

⁴⁶ ดูใน สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.), ทุ่งกุลาร้องไห้ “อาณาจักรเกลือ” 2,500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้าหลังถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม (กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ, 2546)

⁴⁷ ประเทือง จินตสกุล, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, หน้า 89

อยู่เป็นกลุ่มใหญ่นั้น ก็ด้วยอาศัยน้ำหนอง หรือ ลำน้ำคั่นซึ่งเรียกว่า ตะกุด คงเป็นอันว่าเกี่ยวกับความกั้นคั่นน้ำนั่นเองไม่ใช่เหตุอื่น...”⁴⁸ นอกจากนี้ในช่วงน้ำหลากทำให้เกิดการไหลบ่าและซึมผ่านดินที่มีคุณสมบัติอุ้มน้ำไม่ได้อย่างรวดเร็ว และด้วยสภาพของแม่น้ำสายหลักที่มีลักษณะท้องน้ำตื้นกว้าง กอปรกับสภาพทำเลทั่วไปทางภูมิศาสตร์ที่เป็นที่ราบแบน ดังนั้น ในฤดูน้ำหลากจึงทำให้น้ำเอ่อล้นท่วมพื้นที่ทั้งสองฝั่งแม่น้ำ จนเกิดการทับถมของซากพืชและสัตว์เป็นลานตะพัก (Terrace) ในระดับต่างๆ เช่น พื้นที่ราบชั้นบันได พื้นที่ราบน้ำท่วมถึง และกลายเป็นแหล่งกำเนิดป่าบึงตามขึ้นมา

พื้นที่ป่าบึงตามเป็นบริเวณน้ำท่วมถึง (flood land) หรือบริเวณชุ่มน้ำ (wet land) เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและเพาะพันธุ์พืชและสัตว์น้ำต่างๆ คนอีสานตั้งแต่อดีตได้อาศัยป่าบึงตามเป็นแหล่งทำกิน เพาะปลูกและหาปัจจัยสี่⁴⁹ ทั้งนี้ชุมชนท้องถิ่นที่อาศัยอยู่ตามบริเวณพื้นที่ใกล้บึงตามหรือใกล้แม่น้ำนั้นจะมีวิธีการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ โดยเฉพาะพื้นที่ “ตาม” ซึ่งใช้เป็นพื้นที่ปลูกข้าวเรียกว่า “ข้าวนาแซง” เพื่อรับประกันความอยู่รอดในกรณีปีแล้งและใช้พื้นที่ดอนตามสำหรับปลูก “ข้าวนาไร่” ในกรณีเกิดน้ำท่วมจากน้ำท่วม เนื่องจากตามเป็นพื้นที่น้ำท่วมเป็นครั้งคราว (3-4 เดือน) ไม่แห้งตลอดเวลาเหมือนบึง อีกทั้งชาวนายังคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับพื้นที่ ซึ่งเหล่านี้เป็นภูมิปัญญาของชุมชนที่ตั้งอยู่ริมหรือใกล้แม่น้ำสายใหญ่ อันเกิดจากการที่นาข้าวปลูกน้ำท่วมเสียหาย นอกจากนี้ผู้คนในภูมิภาคนี้นี้ก็ยังปรับตัวโดยพึ่งพิงการทำประมงเป็นหลักเพื่อนำปลาไปแลกข้าว เป็นต้น

นอกจากภูมิภาคนี้นี้ทั้ง 4 ประเภทแล้ว ยังมีรูปแบบนิเวศวิทยาอื่นๆ ดังเช่นภูมิภาคนี้นี้มีแม่น้ำก็มักจะมีช่อง (ร่องน้ำ) หนองน้ำ บึง เลิง (บริเวณที่ราบลาดลงต่ำแหล่งน้ำ) คำ (เนินดินตามบริเวณบึงตาม มีน้ำขัง) คุย (แนวคันดินธรรมชาติขนาบไปกับลำน้ำ) แก้ง (หินหรือทรายที่กั้นทางน้ำ) ซำ (แอ่งน้ำขนาดเล็กมีน้ำขังตลอดเวลา) น้ำจั้น (น้ำที่ไหลจากแม่น้ำหรือลำห้วย) โสภ เป็นต้น นอกจากนี้ผู้คนในภูมิภาคนี้ที่ต่างกันก็ยังมีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน ดังเช่น “ชุมชนที่บนที่สูง” กับ “ชุมชนบนพื้นที่ราบ” ซึ่งอาจแยกเป็น “ชุมชนที่อยู่ใกล้หรือริมแม่น้ำสายหลัก” และ “ชุมชนริมแม่น้ำหรือห้วยสาขา” โดยอาจเป็นบริเวณน้ำท่วมถึงตามพื้นที่ตามซึ่งชุมชนเหล่านี้อาจเรียกว่า “ชุมชนนาตาม” กับชุมชนตามบริเวณที่ราบสลับเนินดิน (ภาษาถิ่นอาจเรียกต่างๆ กัน เช่น โคน ดอน มอหรือโนน โพน เหล่า) ซึ่งบางแห่งเป็นบริเวณแห้งแล้ง แต่อาจทดแทนด้วยทรัพยากรป่าโคก โดยอาจเรียกว่า “ชุมชนนาโคก” ชุมชนเหล่านี้มีการปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันอยู่ตลอดเวลา ไม่ว่าจะเป็นการใช้ทรัพยากรร่วมกัน เช่น แม่น้ำเหือง น้ำพอง น้ำยัง หนองหาร ป่าดงคู ป่าดงลาน หรือมีการแลกเปลี่ยนผลผลิตกัน เช่น ชาวบ้านห้วยกระทิง(จังหวัดเลย) นำหม้อที่ปั้นเองมาแลกข้าว

⁴⁸ หจข.,ร.6 ม. 12.5/1, หนังสือพระยาราชานุกุล อุปราชภาคอีสานถึงพระยายมราช, วันที่ 18 กันยายน พ.ศ.2465 อ้างใน ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลางในอดีต,” ใน วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 3 กันยายน 2525 หน้า 59.

⁴⁹ ภัสสร เตียว, “ป่าตามลมหายใจแห่งอีสาน,” ใน สยามรัฐ (4 ตุลาคม 2536) และประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ, “การจัดทำแผนที่การจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำมีความจำเป็นเร่งด่วน ป่าตามราษฎร์ไศล จังหวัดศรีสะเกษ,” ใน วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 16 (1), 2541.

พริก และยาสูบกับบ้านท่าลี่ (จังหวัดเลย) เป็นต้น การร่วมงานบุญประเพณี หรือแม้กระทั่งผ่านการแต่งงานกันจนมีลักษณะเป็นท้องถิ่นเดียวกัน

4. ประวัติศาสตร์การรับรู้ถึงแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสานผ่านมุมมองมานุษยวิทยา

มานุษยวิทยาได้รับการยอมรับในฐานะเป็นศาสตร์แขนงหนึ่งก็ต่อเมื่อราวกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19 อันเนื่องมาจากความสนใจของสังคมตะวันตกที่เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ต่อวิวัฒนาการของมนุษย์และผลกระทบจากการปฏิวัติอุตสาหกรรม ซึ่งได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างมากต่อสังคมตะวันตกสมัยใหม่ ทั้งการพัฒนาเทคโนโลยีการผลิตในภาคเกษตรกรรมและอุตสาหกรรม ระบบการคมนาคมขนส่ง เกิดการเคลื่อนย้ายแรงงานจากภาคเกษตรในชนบทสู่ภาคอุตสาหกรรมในเมือง การผลิตสินค้าจากโรงงานจำนวนมาก ประชากรที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว และเกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ที่มีต่อความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์-ธรรมชาติ เป็นต้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวเกิดขึ้นพร้อมๆ จำนวนที่เพิ่มขึ้นของคนไร้ที่ดินจากชนบท ความแออัดคับคั่งที่กระจุกตัวในเมือง ปัญหามลภาวะทางสิ่งแวดล้อม รวมทั้งการถือกำเนิดของชนชั้นกรรมาชีพตามเมืองศูนย์กลางทางอุตสาหกรรมและกิจกรรมการค้าขาย ฯลฯ ขณะเดียวกันด้วยความก้าวหน้าทางการคมนาคมขนส่ง ทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายผู้คนและสินค้าไปยังที่ต่างๆ ทั่วโลก ซึ่งช่วยลดแรงกดดันของประชากรในยุโรปได้ค่อนข้างมาก และด้านหนึ่งด้วยการแพร่กระจายของลัทธิจักรวรรดินิยมและการล่าอาณานิคม ทำให้เกิดการแพร่กระจาย “วัฒนธรรม” ของยุโรปไปยังดินแดนอาณานิคมต่างๆ ทั่วโลก ส่งผลกระทบลหลายประการทั้งต่อคนพื้นเมืองและสิ่งแวดล้อม/ธรรมชาติ

ดังนั้น ถ้าสังคมวิทยาเกิดขึ้นเพื่อทำความเข้าใจ “ตัวเอง” ของสังคมอุตสาหกรรมตะวันตกสมัยใหม่ สำหรับมานุษยวิทยานั้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นผลผลิตของลัทธิจักรวรรดินิยมเพื่อทำความเข้าใจ “ตนเอง” ของชาวยุโรปโดยผ่านการศึกษา “คนอื่น” นอกสังคมอุตสาหกรรมตะวันตก ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเพราะอิทธิพลของแนวคิดวิวัฒนาการ (evolutionism) ที่ใช้ศึกษาขั้นตอนของวิวัฒนาการทางสังคมของมนุษย์ โดยเฉพาะการศึกษาสังคม “ป่าเถื่อน” (savage) หรือสังคม “บุพกาล” (primitive) เนื่องจากความเชื่อในแนวคิดความเป็นเอกภาพทางจิตใจของมนุษย์ ที่ว่ามนุษย์บนโลกนี้ไม่มีความแตกต่างกันทางจิตใจ มีศักยภาพเหมือนกันที่จะก้าวไปสู่ขั้นตอนสูงสุดของพัฒนาการทางสังคม ทั้งนี้โดยให้สังคมตะวันตกอยู่ขั้นสูงสุดของพัฒนาการทางสังคม ซึ่งเป็นวิธีคิดที่เอาเชื้อชาติตัวเองเป็นศูนย์กลาง (ethnocentric) รู้สึกว่าเผ่าพันธุ์/สังคมตนเองเหนือกว่า “คนอื่น” และเชื่อว่าทุกสังคมต้องก้าวผ่านขั้นตอนวิวัฒนาการอย่างเดียวกันในลำดับเหมือนกัน (unilinear) ดังนั้น การที่คนตะวันตกศึกษาเชื้อชาติหรือสังคมที่มีขั้นตอนวิวัฒนาการทางสังคม “ต่ำ” กว่า (โดยเฉพาะในดินแดนอาณานิคม) จึงเชื่อว่าจะสามารถบอกบางอย่างเกี่ยวกับขั้นตอนก่อนหน้าของสังคมตนเองได้⁵⁰ และยังช่วยตอกย้ำความชอบธรรมในบทบาทและสถานภาพของเจ้าอาณานิคมด้วย

⁵⁰ Alan Barnard, *History and Theory in Anthropology*, 2004. p.24.

จากข้างต้นจะเห็นถึงกรอบคิดบางอย่างที่เป็นตัวกำหนดท่าทีและส่งผลต่อการปฏิบัติของผู้คนในช่วงเวลาดังกล่าว รวมทั้งในการศึกษาทางมานุษยวิทยาด้วย ซึ่งกรอบแนวคิดนี้เราอาจเรียกว่า “จักรวาลวิทยา” (cosmology) หรือ “กระบวนทัศน์” (paradigm)⁵¹ ซึ่งเป็นตัวแทนทางความรู้สึกนึกคิด (mental model) ที่ชี้นำวิธีการคิด การดำเนินการของผู้คนในสังคมที่มีต่อโลก แนวคิดนี้ได้ช่วยในการทำความเข้าใจเกี่ยวกับการเกิดขึ้น บทบาทและอิทธิพล ตลอดจนการแปรเปลี่ยนไปของความรู้ต่างๆ ในเชิงปฏิสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของสังคมในแต่ละช่วงเวลา ทั้งนี้โดยผ่าน “การเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์” (paradigm shifts) หรือการปฏิวัติความรู้/ความจริงในแต่ละช่วงเวลา

อนึ่ง ตลอดประวัติศาสตร์ความคิด มานุษยวิทยาได้ผ่านการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์มาโดยตลอด ทั้งนี้โดยปรากฏผ่านแนวคิดทฤษฎีต่างๆ ที่ได้รับการสร้างออกมาในแต่ละช่วงเวลา อย่างไรก็ตาม แม้ทฤษฎีทางมานุษยวิทยามีความหลากหลายและขัดแย้งกันในรายละเอียด แต่โดยชุดความคิดหลักที่มีร่วมกันนั้น เน้นศึกษา “นิเวศวิทยามนุษย์” (human ecology) ที่ดำรงอยู่หลากหลายทั่วโลกในเชิงเปรียบเทียบความเหมือนและความต่าง โดยมองว่ามนุษย์ใช้ “วัฒนธรรม” เป็นกลไกสำคัญในการปรับตัว/ปฏิสัมพันธ์กับ “สิ่งแวดล้อม” รอบตัวเพื่อการดำรงอยู่ แต่มุมมองที่ว่าปรากฏการณ์ต่างๆ ทางวัฒนธรรมนั้นดำรงอยู่ก็เพื่อตอบสนองความต้องการอันเกิดจากการปรับตัวทางนิเวศวิทยานั้น ก็อาจทำให้ถูกมองว่าเป็นแนวคิดการกำหนดนิยมทางนิเวศวิทยา (ecological determinism)

ในทางกลับกันแม้ว่าจะมีความเป็นจริงเกี่ยวกับโลกธรรมชาติที่อยู่ข้างนอก (External) ตัวมนุษย์และมนุษย์ก็อาศัยอยู่ภายใน (Within) ความจริงนั้น ทว่าหลายสิ่งที่มีมนุษย์ดำเนินการกลับมีความสัมพันธ์โดยตรงกับความจริงที่มีมนุษย์สร้างและนิยามขึ้นมามากกว่าตัวความเป็นจริงนั้นเป็น “จริงๆ” กล่าวคือ ความจริงเกี่ยวกับชีวิตและพฤติกรรมของมนุษย์ในโลกนี้ได้รับการสื่อสารและถูกสร้างขึ้นโดยสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมซึ่งถูกกำหนดผ่านการรับรู้ทางวัฒนธรรมมากกว่าโดยสิ่งแวดล้อมที่อยู่ข้างนอกนั้น ซึ่งด้วยมุมมองแบบนี้ก็อาจถูกมองว่าเป็นแนวคิดการกำหนดนิยมทางวัฒนธรรม (cultural determinism)⁵²

จากข้างต้นเป็นวิธีคิดแบบแยกขั้ว (dualism) ในฐานะเป็นคู่ตรงข้ามกัน เช่น ผู้ชาย-ผู้หญิง สว่าง-มืด มนุษย์-ธรรมชาติ โดยมักให้ขั้วหนึ่งเหนือกว่าหรือดีกว่าขั้วตรงข้าม ซึ่งในกรณีนี้มนุษย์มักมีนัยยะว่าเหนือกว่าธรรมชาติ เพราะว่ามันมนุษย์สามารถปรับตัว คัดแปลงและสร้าง “วัฒนธรรม” (culture) ขึ้นมา ปฏิสัมพันธ์กับ “ธรรมชาติ” (nature) ดังนั้น แม้จะมีความจริงหรือโลกธรรมชาติอยู่ข้างนอกนั้น และเป็นเงื่อนไขเบื้องต้นในการกำหนดควบคุมมนุษย์ แต่มนุษย์ก็ใช้วัฒนธรรมในการปรับตัวเพื่อให้สามารถดำรงอยู่ได้ในธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมแวดล้อม ซึ่ง “ธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมที่มนุษย์รับรู้” (cognized/perceived

⁵¹ ดูฉบับแปลใน โทมัส เอส. คูห์น. โครงสร้างของการปฏิบัติในวิทยาศาสตร์ แปลโดย สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ (กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2544.)

⁵² Kay Milton, *Environmentalism and Anthropology*, 1996. p.5.

environment)⁵³ โดยเป็นความเป็นจริงของสิ่งแวดล้อมที่ถูกตีความและสร้างขึ้นทางวัฒนธรรม (cultural construction of environment) นั้น⁵⁴ ก็กลับกลายมาเป็นกระบวนการที่มนุษย์ใช้กระทำต่อสิ่งที่คิดว่าสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ “จริงๆ”(real environment) นั้นเป็น

กระบวนการรับรู้สิ่งแวดล้อมของสังคมอีสานก่อนยุคสมัยใหม่

ผู้วิจัยจะนำเสนอ “โครงเรื่อง” (plot) ประวัติศาสตร์ “นิเวศวิทยามนุษย์” ของสังคมอีสานในแต่ละช่วงเวลาผ่านมุมมองทางมานุษยวิทยา ทั้งนี้โดยใช้แนวคิดพื้นฐานของทฤษฎีวิวัฒนาการแบบหยาบๆเพื่อใช้เป็นกรอบในการอธิบายพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงการรับรู้สิ่งแวดล้อมและธรรมชาติของสังคมอีสาน ซึ่งในกรณีสังคมอีสานก่อนยุคสมัยใหม่ผู้วิจัยได้แบ่งเป็น 2 ช่วงย่อย คือ สังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ และสังคมกสิกรรมและปศุสัตว์ ทั้งนี้โดยใช้พัฒนาการทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นเกณฑ์ ซึ่งอาจมีการเหลื่อมซ้อนกับการแบ่งตามพัฒนาการทางเทคโนโลยี คือ สมัยหินและสมัยโลหะ

กระบวนการของสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ต่อสิ่งแวดล้อม

สันนิษฐานกันว่าเมื่อราว 20,000-30,000 ปีที่ผ่านมา มนุษย์ดำรงชีวิตอยู่เป็นกลุ่มขนาดเล็ก ยังชีพโดยการหาอาหารตามธรรมชาติ เช่น เก็บพืชพันธุ์และล่าสัตว์ต่างๆที่อยู่รอบตัว ดำเนินชีวิตแบบวันต่อวันหรือสัปดาห์ต่อสัปดาห์ด้วยอาหารที่หาได้และอาจมีการสะสมส่วนเกิน (surplus) ไว้เล็กน้อย ชีวิตของผู้คนในสังคมแบบนี้อยู่รอดด้วยองค์ความรู้และทักษะที่จำเป็นซึ่งได้สะสมไว้จากการปฏิสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมรอบตัว เช่น ความรู้ในการตามรอยสัตว์หรือล่าสัตว์และพืชพันธุ์ที่กินได้ การสร้างเครื่องมือหรืออาวุธ การหาแหล่งอาศัยและแหล่งน้ำ ความรู้เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล เป็นต้น

สำหรับสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ในอีสานมีอายุประมาณ 14,000-12,000 ปีมาแล้ว เหลื่อมซ้อนกับสมัยหินเก่าถึงสมัยหินกลาง โดยพบเครื่องมือสับตัดในสมัยหินเก่าและเครื่องมือหินกะเทาะหน้าเดียว (unifacial core tool) ของวัฒนธรรมโฮบีนีเยน (Hoabinhian culture) ในสมัยหินกลางที่แพร่หลายในแผ่นดินเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และตามหมู่เกาะต่างๆ เครื่องมือส่วนมากทำมาจากหินกรวดแม่น้ำ สันนิษฐานว่าคงมีเครื่องมือที่ทำจากไม้ด้วยแต่คงเน่าเปื่อยไปตามกาลเวลา อย่างไรก็ตาม ยังไม่สามารถหาหลักฐานที่แสดงว่าเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของชุมชนในสมัยนี้ได้ ที่พบมักเป็นแหล่งทำเครื่องมือเครื่องใช้ เช่น แกบริมแม่น้ำโขง อำเภอยางตลาด จังหวัดเลย และแหล่งนายกองสูง ตำบลคอนตาล อำเภอกอนตาล จังหวัดมุกดาหาร สำหรับแหล่งที่อยู่อาศัยเชื่อน่าจะอยู่บริเวณที่สูงโดยเฉพาะเทือกเขาเพชรบูรณ์ เช่น บริเวณถ้ำหรือเพิงผา และตามบริเวณริมแม่น้ำ เช่น แม่น้ำโขง มูน ชีและลำน้ำสาขา

⁵³ Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. p.39.

⁵⁴ ดูประเด็นดังกล่าวใน I.G.Simmons, **Interpreting Nature: Cultural Constructions of the Environment** (New York: Routledge, 1993.)

ด้วยเงื่อนไขของการยังชีพ ผู้คนจึงรวมกันอยู่เป็นกลุ่มเล็กๆ(Band) เพื่อความสะดวกในการเคลื่อนย้ายหาอาหารและปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล ทั้งนี้แต่ละกลุ่มดำรงอยู่อย่างเป็นอิสระต่อกัน มีการแบ่งงานกันทำง่ายๆ ไม่ซับซ้อน รวมทั้งมีระบบสถานะ-บทบาทโดยมีพื้นฐานอยู่บนเงื่อนไขเพศและอายุแทบทุกคนต้องร่วมกันผลิตและหาอาหาร เพราะมีการสะสมส่วนเกินไว้น้อย ทุกคนจึงมีสิทธิที่จะเข้าถึงอาหารได้ ดังนั้นจึงมีความไม่เท่าเทียมน้อย นอกจากนี้ยังมีเวลาว่างมาก เพราะใช้เวลาน้อยในการหาอาหารหรือล่าสัตว์เพียงเพื่อยังชีพและใช้วัตถุเพื่อตอบสนองความต้องการไม่มาก ประกอบกับเงื่อนไขของทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์มากกว่าสัดส่วนของประชากรมนุษย์ ดังนั้น นักมานุษยวิทยาบางคนจึงเรียกสังคมดังกล่าวนี้ว่า “สังคมที่มีความมั่งคั่งดั้งเดิม” (original affluent society)⁵⁵ คือสามารถแสวงหาปัจจัยพื้นฐานเพื่อตอบสนองความต้องการได้ง่ายและยังใช้ประโยชน์จากธรรมชาติไม่มากด้วย

ดังนั้น จากการรวมกลุ่มทางสังคมที่มีขนาดเล็กและมีแบบแผนทางสังคมที่ไม่รวมศูนย์ รวมทั้งข้อจำกัดของเทคโนโลยีและเครื่องมือในการดำรงชีวิที่มีลักษณะง่ายๆ และใช้แรงงานมนุษย์เป็นหลัก (อย่างไรก็ตามเพื่อมิให้เป็นอุดมคติเกินไป จากหลักฐานทางโบราณคดีก็ยังพบว่ามนุษย์ในช่วงนั้นก็มีความซับซ้อนที่จะทำลายหรือใช้ธรรมชาติในทางที่ไม่เหมาะสมเช่นกัน อาทิ การล่าสัตว์ด้วยการไล่ต้อนฝูงสัตว์จำนวนมากให้ตกลงจากหน้าผาแต่กลับใช้ประโยชน์สัตว์ที่ตกมาตายไม่ทั้งหมด เป็นต้น) จึงทำให้การดำรงอยู่ของมนุษย์ในสังคมเก็บของป่าล่าสัตว์มีความซับซ้อนที่จะส่งผลกระทบต่อธรรมชาติน้อย ไม่ขยายผลไปยังที่อื่นในเชิงห่วงโซ่ระบบนิเวศวิทยา ธรรมชาติที่ถูกใช้จึงสามารถฟื้นตัวได้เร็ว

นอกจากนี้จากโลกทัศน์ที่ตระหนักถึงการพึ่งพาธรรมชาติและอาศัยซึ่งกันและกันในกลุ่มสังคมเพื่อการดำรงอยู่ ผู้คนในสังคมเก็บของป่าล่าสัตว์จึงเป็นตัวอย่างของกระบวนการทัศน์ “มนุษย์ตามธรรมชาติ” (people in Nature) โดยอยู่ร่วมกับธรรมชาติ ตลอดทั้งการมีความเชื่อหรือรับรู้ธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม (perceived environment) ในฐานะเป็นสิ่งที่มีชีวิต (a living natural world) หรือถูกอธิบายและเข้าใจในฐานะเป็นบุคคลคล้ายมนุษย์ (anthropomorphized)⁵⁶ คือเชื่อว่ามีพลังอำนาจศักดิ์สิทธิ์คอยควบคุมบงการอยู่เบื้องหลังและมีอารมณ์ความรู้สึกเหมือนมนุษย์ ซึ่งกรณีของสังคมอีสานยุคก่อนประวัติศาสตร์นี้นับถือผีสาางเทวดา ผีบรรพบุรุษและแม่ธรณี ซึ่งยังเป็นวัฒนธรรมของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ในเอเชียอาคเนย์โดยรวมด้วย⁵⁷ ดังนั้น แบบแผนความสัมพันธ์จึงอยู่ในลักษณะที่มนุษย์อาศัยพึ่งพาและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ แต่ก็ถูกกำหนดโดยธรรมชาติทั้งโดย “ธรรมชาติทางกายภาพที่เป็นจริง” ในฐานะที่ควบคุมไม่ได้ และ “ธรรมชาติที่ถูกรับรู้” ในฐานะอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถบวงสรวงอ่อนน้อมได้ด้วย

⁵⁵ Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. p.40.

⁵⁶ Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. p.38.

⁵⁷ ชิน อยู่ดี, ชิน อยู่ดี บิดาแห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ไทย บรรณาธิการโดย สมศักดิ์ รัตนกุล และคณะ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เกษตร, 2529) หน้า 123.

หลักฐานที่เราทราบและตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับกระบวนการทัศน์ของสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อมก็คือโลกทัศน์และอุดมการณ์ที่ปรากฏในตำนาน นิทานปรัมปรา คติชนและมุขปาฐะต่างๆ ที่เล่าสืบต่อกันมา ในกรณีสังคมอีสาน ดังเช่น ความเชื่อและการปลูกฝังให้เห็นบุญคุณของธรรมชาติทั้งหลาย น้ำสัตว์ ป่าไม้ อาทิตย ดาว ลม ไฟ ฯลฯ ดังปรากฏผ่านฮีดคอง กฎหมายเก่าและวรรณกรรมอีสานโบราณต่างๆ อาทิ “..ไฟผู้ดำแม่น้ำน้อยใหญ่คงคา ดังนั้น ก็หากเป็นเวรหลายอะเวจีสานชาติ กินแต่ไฟนะฮก ฮ้อมไหม้ต่างน้ำช้วน นั้นแล้ว.. ” “ น้ำสา่ง(บ่อน้ำ)ตกกินอยู่ช้วน ไปจีใส่กะจิบหาย จีใส่ศาลาคนเขาพักจกจุ่มจมหกไหม้สระเขาดักกินน้ำ จองหองไปจีใส่ จักจิบหายฮ้อมไหม้ ตนเจ้าบ่ฮ้องเฮียง นั้นแล้ว...”⁵⁸ “...อันหนึ่ง น้ำบ่อแก้วทิ้งหมู่ฮ้อเหลว คั่นว่า ไฟไปถม สร้างเฮือนกวมไว้ กักจก จิบหายแท้ มินานชิตายจุ่ม ไปแล้วอันนี้ ธรรมกล่าวห้าม อย่าได้ล่วงคอง แท้คาย...”⁵⁹ เป็นต้น

นอกจากนี้ลักษณะคำสอนหรือความเชื่อดังกล่าวยังพบได้ในกลุ่มผู้คนสังคมร่วมสมัยซึ่งปรากฏในสังคมต่างๆ ทั่วโลก เช่น คนอเมริกันพื้นเมือง(อินเดียนแดง) ชาวเอสกีโมขั้วโลก (Inuit) พวกบูชเมน (! Kung) หรือคนพื้นเมืองในพื้นที่ป่าดิบฝนแถบบราซิลและเวเนซุเอลา (เช่น พวกยาโนมาโม) เป็นต้น ดังเช่น กรณีตัวอย่างของหัวหน้าเผ่าที่เมืองซีแอตเทิลซึ่งได้เขียนจดหมายถึงประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาในปี ค.ศ. 1854 ที่ยื่นข้อเสนอมขอซื้อที่ดินที่ชาวอินเดียนแดงอาศัยอยู่เดิม โดยสัญญาว่าจะจัดเขตนิคมให้เป็นข้อแลกเปลี่ยน แต่จดหมายโต้ตอบของหัวหน้าเผ่าอินเดียนแดงนั้นกลับแสดงออกถึงกระบวนการทัศน์ที่ลึกซึ้ง⁶⁰ สะท้อนถึงความแนบแน่นในการใช้ชีวิตของมนุษย์กับธรรมชาติในลักษณะมอบน้อมการวะ สมดุลและยั่งยืนแตกต่างจากกระบวนการทัศน์หลักของคนขาวตะวันตกเวลานั้น ซึ่งวิธีคิดดังกล่าวยังปรากฏทั่วไปในกลุ่มชาวอเมริกันพื้นเมือง เช่นกรณีของแบล็ค เอลค์ (Black Elk) เผ่าโอกลาลาซุ (Oglala Sioux)⁶¹ เป็นต้น

กระบวนการทัศน์ของสังคมกสิกรรมและปศุสัตว์ต่อสิ่งแวดล้อม

ต่อมาราว 10,000 ปีที่ผ่านมาซึ่งเป็นช่วงเวลาพัฒนาการโดยเฉลี่ยของสังคมกสิกรรมทั่วโลก ผู้คนเริ่มเรียนรู้ที่จะนำพืชพันธุ์ป่ามาเพาะปลูก โดยเฉพาะพืชที่ให้สารอาหารประเภทแป้งหรือธัญพืชและพืชสวนต่างๆ(horticulture) ซึ่งเป็นการทำกสิกรรมในลักษณะแผ้วถางแล้วเผา (slash and burn) เพื่อปรับพื้นที่ปลูกพืชในลักษณะการเพาะปลูกแบบเลื่อนลอย (shifting agriculture) โดยเคลื่อนย้ายหาพื้นที่เพาะปลูกใหม่ใกล้เคียงพื้นที่อยู่อาศัยไปเรื่อยๆ หลังจากพบว่าพื้นที่เพาะปลูกเดิมเริ่มเสื่อมคุณภาพทำให้ผลผลิตลดลง (ซึ่งใช้เวลาราว 2-5ปี) โดยใช้เครื่องมือเพาะปลูกง่ายๆ สำหรับสังคมกสิกรรมในอีสานนั้นมีอายุประมาณ 5,600-2,000 ปีมาแล้ว โดยหลอมซ้อนกับสมัยหินใหม่และสมัยโลหะ จากการพบทั้งเครื่องมือขวานหินขัดและโลหะปะปนกัน และบางแห่งยังพบว่ามีการใช้สำริดและเหล็กแยกจากกันเด็ดขาดด้วย

⁵⁸ ดูตัวอย่างคำสอนดังกล่าวใน วรรณกรรมอีสาน เช่น พระสนทนายอดคำสอน ธรรมดาสอนโลก เป็นต้น

⁵⁹ อ้างในธนุพล ไชยสินธุ์ และคนอื่นๆ, สิทธิชุมชนท้องถิ่นอีสานฯ, 2547, หน้า 156.

⁶⁰ อ้างใน ชลธิชา สัตยารัตนา (บก.), พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา, 2546.หน้า 6-16

⁶¹ ดูใน จอห์น จี. ไนฮาร์ดต์, แบล็ค เอลค์ พูต แปลโดย พงณา จันทรสันติ (กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.2533.)

จากหลักฐานที่แหล่งโบราณคดีโนนนกทา บ้านนาดี อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น บ้านก้านเหลือง จังหวัดอุบลราชธานีและแหล่งโบราณคดีบ้านเชียง พบเมล็ดข้าวที่ถูกไฟเผาถายเป็นถ่าน แกลบข้าวที่ผสมดินเหนียวและทรายเพื่อเป็นเชื้อเพลิงในการเผาหม้อ ซึ่งข้าวที่พบมีลักษณะเม็ดกลมเหมือนพันธุ์ข้าวเหนียว⁶² ซึ่งแสดงว่าน่าจะมีการปลูกข้าวขึ้นเองมากกว่าเป็นข้าวป่าที่เกิดตามธรรมชาติ โดยการหว่านลงบนพื้นที่ราบน้ำท่วมถึง ดังนั้น สังคมกสิกรรมในอีสานเมื่อประมาณ 5,000–3,600 ปีมาแล้ว น่าจะมีการปลูกข้าวแบบเลื่อนลอย (swidden rice cultivation) ด้วยการหว่านเมล็ดข้าวลงบนดินที่อาจไถพรวนหรือไม่ไถพรวน โดยอาศัยน้ำจากธรรมชาติและความอุดมสมบูรณ์ของดิน ยังไม่มีพัฒนาการด้านเทคนิคซับซ้อน เช่น การท่อน้ำและระบายน้ำใหญ่โต⁶³

อนึ่ง รูปแบบการดำรงชีพและตั้งถิ่นฐานของมนุษย์สังคมกสิกรรมในอีสานยุคแรกๆอาจแบ่งได้ 2 พวก คือ “พวกที่สูง” อาศัยอยู่ตามเทือกเขา ลำสัตว์และปลูกข้าวแบบนาไร่ (dry rice) มักเคลื่อนย้ายถิ่นฐานไปเรื่อยๆ และ “พวกที่ราบ” อาศัยตามบริเวณที่ราบเชิงเขา หรือลุ่มแม่น้ำ ซึ่งมีพื้นที่เพาะปลูกและอุดมสมบูรณ์มากกว่า มักปลูกข้าวแบบหว่านบนพื้นที่น้ำท่วม (flood rice)⁶⁴ อนึ่ง สำหรับพวกที่ราบนั้นระยะแรกอาศัยตามที่ราบชั้นบนไฉฉั่นต่ำใกล้แม่น้ำลำธารที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก แล้วภายหลังจึงค่อยขยายไปตามที่ราบชั้นสูงชันและที่ราบน้ำท่วมถึงเพราะมีเทคโนโลยีสูงขึ้น เช่น ระบบเก็บกักน้ำและเครื่องทุ่นแรงการเพาะปลูก ทำให้ผู้คนเริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่เป็นที่ เกิดการรวมกลุ่มกันเป็นสังคมขนาดใหญ่ขึ้น เนื่องจากรเริ่มมีการสะสมส่วนเกิน (Surplus) จากผลผลิตการเกษตร ทำให้สามารถผลิตและเลี้ยงดูประชากรที่เพิ่มจำนวนขึ้นได้ ทั้งยังเริ่มมีการจัดองค์กรและช่วงชั้นทางสังคมที่ซับซ้อนขึ้น ซึ่งอาจแยกจากระบบหรือสถาบันการปกครองเดิมคือครอบครัวและระบบเครือญาติ โดยปรากฏชนชั้นนำหรือกลุ่มคนที่ไม่ต้องทำการผลิต คือ ผู้ปกครอง พ่อมดหมอผี ซึ่งการเปลี่ยนแปลงการผลิตดังกล่าวนี้ได้เริ่มทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมทางสังคมปรากฏขึ้นมา

นอกจากนี้ในช่วงระหว่างนั้นผู้คนบางกลุ่มก็เริ่มเรียนรู้ที่จะเพาะเลี้ยงสัตว์ (Pasture) เพื่อใช้ในการยังชีพด้วย โดยเมื่อประมาณ 5,000 ปีมาแล้ว ชุมชนสังคมกสิกรรมในอีสานแม้จะมีการล่าสัตว์เหมือนสังคมล่าสัตว์ดำรงอยู่แต่ก็เริ่มรู้จักเลี้ยงสัตว์แล้ว เช่น วัว หมู ควายและหมา ดังปรากฏพบกระดูกวัวและหมูที่โนนนกทาสันนิษฐานว่าเป็นสัตว์เลี้ยงมากกว่าสัตว์ป่าและน่าจะมีถิ่นกำเนิดในประเทศไทย นอกจากนี้ยังพบกระดูกหมาที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียงด้วย ซึ่งเป็นพันธุ์หมาป่าที่พบในอินเดียหรือจีน จากนั้นประมาณ 3,600-2,500 ปีมาแล้วจึงเริ่มมีการเลี้ยงควายที่ถูกใช้ป็นทั้งอาหารและเครื่องทุ่นแรง

หลักฐานการปลูกข้าวของคนในดินแดนอีสานและใกล้เคียงอาจพิจารณาจากตำนานหรือนิทานเกี่ยวกับข้าว เช่น ในพงศาวดารล้านช้างที่กล่าวว่า “กินปลาเห็ดนาเมืองลุ่มกินข้าว... ในเมืองลุ่มนี้กินข้าวให้บอก

⁶² สายัณห์ ไพรชาญจิตร์, “โบราณคดีเขื่อนปากมูลการแก้ไขผลกระทบสิ่งแวดล้อม,” ใน เมืองโบราณ 18,2(เม.ย.-มิ.ย. 2535) หน้า 32.

⁶³ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2540, หน้า 104.

⁶⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2540, หน้า 5-6.

หมาย กินแลงกินงายให้บอกแก่แณ...”⁶⁵ ซึ่งตำนานดังกล่าวสะท้อนทั้งวิถีการผลิตและระบบความเชื่อของ
ผู้คนในสังคมกสิกรรมดั้งเดิม หรือปรากฏเป็นสัญลักษณ์เมื่อคราวแณมอบ “ควายเขาลู่” ให้ปูลางเซ็งและ
ขุนเก็กขุนคานเพื่อใช้ไถนา ภายหลังควายได้ตายลงและมีเครื่องหมากน้ำงอกออกจากจมูกควาย ต่อมาได้มี
ผู้คนเกิดในหมากน้ำนั้น เมื่อคนพวกนั้นออกจากหมากน้ำปูลางเซ็งจึงได้สอนให้รู้จัก “เฮ็ดไฮ่ไถนา” ทอผ้า
และวิธีการหาอยู่หากินให้ ซึ่งตีความได้ว่าการปลูกข้าวโดยใช้ควายเป็นแรงงานไถนานั้นมีผลต่อการพัฒนาการ
ทางสังคมของมนุษย์ในอุษาคเนย์ (มนุษย์หลากหลายเผ่าพันธุ์ออกมาจากหมากน้ำที่เกิดจากควาย)

อนึ่ง เมื่อราว 7,000 ปีที่ผ่านมาได้เกิดการปฏิวัติเกษตรกรรม (agricultural revolution) ขึ้นมา เมื่อผู้คน
เริ่มทำการเกษตรกรรมแบบเข้มข้น สามารถทำการเพาะปลูกบนพื้นที่เดิมได้ปีต่อปีไม่ต้องเคลื่อนย้ายใน
ลักษณะการเพาะปลูกแบบเลื่อนลอยอีก ทั้งนี้จากการคิดค้นระบบชลประทานและเริ่มมีการใช้ปุ๋ยบำรุงดิน
ดังในกรณีของอารยธรรมโบราณต่างๆ เช่น เมโสโปเตเมีย อียิปต์ อินเดียและจีน เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีการ
พัฒนาเทคโนโลยีในการผลิตคือเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ โดยเฉพาะพลัดและใช้สัตว์ที่เลี้ยงเป็นแรงงานใน
การไถ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวทำให้ผู้คนสามารถบุกเบิกและปรับปรุงพื้นที่เพาะปลูกได้มากขึ้น ซึ่งผล
ที่ตามมาคือสามารถสะสมส่วนเกินของผลผลิตได้มากขึ้น ทำให้สามารถเลี้ยงดูประชากรที่กำลังเพิ่ม
จำนวนหนาแน่นและขยายพื้นที่ตั้งถิ่นฐานออกไปอย่างกว้างขวางได้ ซึ่งการพัฒนาเทคโนโลยีในการ
เกษตรกรรมนอกจากส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมแล้ว ยังกระตุ้นให้เกิดการสร้างสรรคและผู้เชี่ยวชาญ
เฉพาะด้านหลายอย่าง เช่น งานโลหะกรรม ช่างฝีมือต่างๆ ความรู้ด้านคณิตศาสตร์ ดาราศาสตร์ ปฏิทิน
ตัวหนังสือ ศิลปะและดนตรี เป็นต้น⁶⁶

ในกรณีของสังคมอีสานนั้นเมื่อราว 5,000-3,000 ปีมาแล้ว เริ่มมีการทำสาริดซึ่งเป็นโลหะผสมระหว่าง
ทองแดงกับดีบุก เช่น ที่แหล่งโบราณคดีบ้านเชียง โนนกทาและบ้านนาดี ได้พบเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำ
จากสาริดในชั้นดินชั้นล่างสุด จากนั้นราว 3,600-2,500 ปีมาแล้ว ได้มีการเคลื่อนย้ายผู้คนจากแถบจีนตอนใต้
และเวียดนามเหนือ จึงเริ่มมีการถลุงเหล็กใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้ต่างๆ เช่น เครื่องมือการเพาะปลูกควบคู่
กับใช้ควายไถพรวนดิน การปลูกข้าวจึงมีทั้งแบบหว่านบนพื้นที่น้ำท่วม (flood plain) และระบบทน้ำ
(inundation system) ซึ่งทำให้ได้ผลผลิตสูงกว่าปลูกแบบเลื่อนลอย ไม่ต้องย้ายที่ปลูกบ่อยๆ ดังปรากฏมีการ
พบแหล่งถลุงเหล็กตามแอ่งโคราชมากกว่าแอ่งสกลนคร โดยผลิตเหล็กแบบอุตสาหกรรมเพื่อเป็นสินค้า
แลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆทั้งในและนอกภูมิภาค ดังปรากฏจากกลองมโหระทึก ลูกปัดหินสีและแก้ว ลูกปัด
หอยทะเลซึ่งไม่มีในท้องถิ่นตามแหล่งโบราณคดีที่อยู่ในช่วงเวลานี้หลายแห่ง

สังคมในช่วงนี้มีความซับซ้อนขึ้นเพื่อจัดการแรงงาน ทรัพยากรและเทคโนโลยี เช่น การสร้างคูน้ำและ
สระน้ำ ซึ่งหลายแห่งยังถูกใช้สืบเนื่องจนเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ เช่น เมืองพิมาย (นครราชสีมา) เมืองพุท

⁶⁵ สมเด็จพระปรมัยยิกานุภาพ, “พงศาวดารล้านช้าง,” ใน ประชุมพงศาวดารเล่ม 2 (กรุงเทพฯ: คุรุสภา, 2508) หน้า 137-139.

⁶⁶ จาเรต ไดมอนด์, ปีน เชื้อโรค และเหล็กกล้ากับชะตากรรมของสังคมมนุษย์ แปลโดย อรวรรณ คุหาเจริญ นาวา
ยุทธ (กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2547.) หน้า 101-111.

ไชย (บุรีรัมย์) เมืองคอนสวรรค์ (ชัยภูมิ) เมืองนครจำปาศรี (นาคน มหาสารคาม) เมืองเชียงเหียน (มหาสารคาม) เมืองฟ้าแดดสงยาง บ้านดาดทอง เมืองเตย และเมืองมั่งเก (ยโสธร)⁶⁷ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังพบความแตกต่างระหว่างแอ่งโคราชและแอ่งสกลนครที่สัมพันธ์กับสังคมกสิกรรมด้วย ทั้งนี้จากการที่พบแหล่งโบราณคดีของชุมชนกสิกรรมอายุระหว่าง 5, 600-3,000 ปีกระจุกอยู่แถบแอ่งสกลนครตอนเหนือ ส่วนแหล่งโบราณคดีอายุระหว่าง 3,000-2,000 ปีนั้นพบมากแถบแอ่งโคราชตอนใต้ เนื่องจากว่าปริมาณน้ำฝนและคุณภาพดินแถบแอ่งสกลนครดีกว่าแอ่งโคราช ภายหลังเมื่อประชากรแถบแอ่งสกลนครเพิ่มขึ้นจึงมีการเคลื่อนย้ายมาตั้งถิ่นฐานที่แอ่งโคราช โดยมีการปลูกข้าวทั้งแบบนาข้าวท่วม (flood rice) และแบบนาท้นน้ำ (wet rice) และยังนำเครื่องมือเหล็กและควายมาใช้เป็นเครื่องทุ่นแรง

อีกทั้งยังมีการพบแหล่งทำเกลือโบราณหลายแห่ง เช่น หนองหาน-กุมภวาปี ซึ่งมีอายุระหว่าง 2,500-2,000 ปี โดยเฉพาะบริเวณลำน้ำยมไหลลงน้ำสงครามและน้ำอุ้นในเขตอำเภอนาหว้า จังหวัดนครพนม อำเภออากาศอำนวย จังหวัดสกลนคร พบเนินเกลือขนาดใหญ่ถึงเก้าแห่ง หรือแถบบ้านตาเฒ่า อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ดที่เป็นแหล่งเกลือขนาดใหญ่ นอกจากนี้ใช้เกลือเพื่อบริโภค ถนอมอาหารและเป็นสินค้าอุตสาหกรรมส่งออกแล้ว ยังเป็นวัสดุที่สำคัญที่ใช้ในการถลุงเหล็กด้วย ซึ่งชุมชนที่ทำเกลือมักมีความสัมพันธ์กับการถลุงเหล็ก เช่น บ้านเมืองเพี้ย อำเภอชนบท จังหวัดขอนแก่น

นอกจากนี้หากแบ่งลักษณะของประเพณีการหลุมฝังศพซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของวัฒนธรรมในแต่ละภูมิภาคของอีสานในช่วง 2,500-2,600 ปีมาแล้ว อาจสามารถแบ่งเป็นกลุ่มใหญ่ๆ ได้ 4 กลุ่ม⁶⁸ คือ “กลุ่มบ้านเชียง” ในแอ่งสกลนคร มีการใช้ภาชนะดินเผาลายเขียนสีและเครื่องมือเครื่องใช้โลหะ กระดูกสัตว์ฝังรวมในหลุมศพ “กลุ่มโนนชัย” อาศัยในแอ่งโคราชบริเวณลุ่มน้ำชีตอนบน ใช้ภาชนะดินเผาชุบน้ำโคลนสีแดงและมีรูปร่างแบบแตกต่างจากที่อื่นฝังในหลุมศพ “กลุ่มทุ่งสัมฤทธิ์” ในแอ่งโคราชบริเวณลุ่มแม่น้ำมูล ใช้ภาชนะดินเผาปากแตรและพิมายดำ (Phimai Black) ซึ่งมีรูปแบบที่แตกต่างจากที่อื่นฝังรวมในหลุมศพ และ “กลุ่มแม่น้ำมูล-ชี” (เขตจังหวัดมหาสารคาม ขอนแก่น บุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ ยโสธร) มีประเพณีการฝังศพครั้งที่สอง โดยนำศพไปฝังให้เปื่อยยุ่ยก่อน จากนั้นจึงค่อยเก็บกระดูกหลักๆ เช่น หัวกะโหลก แขน ขาบรรจุในไหก่อนจะนำไปฝังดินอีกครั้ง ซึ่งแพร่หลายทั่วไปในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 16 ก่อนที่ศาสนาพุทธและพราหมณ์-ฮินดูที่นิยมการเผาจะแพร่เข้ามา

จากนั้นเมื่อราว 2, 000 ปีมาแล้วหรือพุทธศตวรรษที่ 5 เป็นต้นมา ได้มีการพบชุมชนโบราณทั้งที่มีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบและเป็นเนินดินไม่มีคูน้ำคันในอีสานถึง 200 แห่ง⁶⁹ โดยเฉพาะแถบลุ่มน้ำชี-มูล นั้นพบว่ามีความหนาแน่นมากกว่าบริเวณอีสานเหนือ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการเข้าสู่สังคมเมือง ทั้งนี้เกิดจากการพัฒนารูปแบบการปลูกข้าว โดยเฉพาะชุมชนที่มีการทำอุตสาหกรรมถลุงเหล็กและผลิตเกลือเป็นสินค้า

⁶⁷ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน., 2540, หน้า 198-199.

⁶⁸ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2540, หน้า 21-22.

⁶⁹ ศรีศักร วัลลิโภดม, โบราณคดีไทยในศตวรรษที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์, 2525) หน้า 18.

ส่งออกและแลกเปลี่ยน ได้กลายเป็นศูนย์กลางของท้องถิ่น มีการติดต่อค้าขายกับจีนและอินเดีย โครงสร้างสังคมซับซ้อนมากขึ้น มีชนชั้นผู้ปกครองและการแบ่งแยกแรงงาน แต่ก็ยังไม่ชัดเจนนัก

อนึ่ง จากการที่มีจำนวนประชากรเพิ่มขึ้นและรวมกลุ่มกันตั้งถิ่นฐานกระจุกกระจายเป็นชุมชนขนาดต่างๆ บางชุมชนที่มีเงื่อนไขเหมาะสมทำให้ผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นได้กลายเป็นเมืองหรือนครรัฐ (city-state) เมื่อมีการติดต่อค้าขายก็อาจทำให้บางเมืองกลายเป็นศูนย์กลาง โดยมีการจัดองค์กรและช่วงชั้นทางสังคมที่ซับซ้อน เกิดชนชั้นต่างๆ (ซึ่งสัมพันธ์กับการจัดตั้งระบบความเชื่อและอุดมการณ์) ตั้งแต่กษัตริย์และชนชั้นปกครอง นักบวช ช่างฝีมือ พ่อค้า และชาวนา รวมทั้งทาส บางเมืองที่มีศักยภาพเพียงพอก็สามารถรวมศูนย์หรือยกฐานะเป็นจักรวรรดิ โดยการตั้งทรัพยากรและผลผลิตส่วนเกินจากชุมชนและเมืองต่างๆ เข้ามาเลี้ยงดูตัวเอง อาจด้วยวิธีทำสงคราม เก็บภาษี⁷⁰ นอกจากนี้การที่มีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นตามศูนย์กลางเมืองก็ทำให้เกิดมลพิษ เกิดโรคต่างๆ และการระบาดของเชื้อโรคโดยเฉพาะที่มาจากสัตว์เลี้ยงเป็นไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งก็เป็นปัจจัยหนึ่งที่ช่วยชะลอการเพิ่มจำนวนประชากร

สำหรับดินแดนอีสานเมื่อราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 เป็นต้นมานั้น อารยธรรมแบบอินเดียได้เริ่มแพร่เข้ามาอิทธิพลอย่างเข้มข้นในอีสาน และเกิดการรวมเมืองต่างๆ เป็นรัฐขนาดใหญ่ ซึ่งอาจเริ่มจากวัฒนธรรมแบบทวารวดีซึ่งได้รับอิทธิพลจากอินเดีย มีรูปแบบทางศิลปกรรมที่ผสมผสานกับคติความเชื่อทางพุทธศาสนา เชื่อว่าวัฒนธรรมทวารวดีอาจมีศูนย์กลางอยู่บริเวณภาคกลางของประเทศไทย โดยมีอายุในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 พอราวพุทธศตวรรษที่ 13 จึงได้เริ่มแพร่เข้าสู่บริเวณที่ราบสูงโคราชผ่านทางภาคเหนือตอนล่างแถบเมืองศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ และรุ่งเรืองบริเวณลุ่มน้ำชี-มูลในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 โดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำชีนั้น ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12-16 จัดว่าเป็นเขตที่วัฒนธรรมแบบทวารวดีมีอิทธิพลเข้มข้น สำหรับหลักฐานทางโบราณคดีที่พบในอีสานมักเป็นจารึกภาษามอญหรือปัลลวะ เช่น จารึกภาษามอญหลังพระพิมพ์ดินเผาที่เมืองจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม หรือโบราณวัตถุ-สถาน เช่น พระนอนดินทราย ธรรมจักรและเสมาหินที่เมืองเสมา อำเภอสว่างแดนดิน จังหวัดนครราชสีมา หรือโบราณสถานและเสมาหินที่เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ และเมืองกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าตามชุมชนโบราณวัฒนธรรมทวารวดีได้พยายามควบคุมดัดแปลงธรรมชาติด้วยการปรับปรุงคูน้ำคันดินเดิมที่ตกทอดจากชุมชนก่อนประวัติศาสตร์หรือขุดขึ้นมาใหม่เพื่อจัดการน้ำในการบริโภคอุปโภคในช่วงแล้ง โดยนิยมทำฝักรวมหรือทรงรี

จากนั้นวัฒนธรรมแบบเขมรในนามของอาณาจักรเจนละ ซึ่งได้แพร่เข้ามาในอีสานตั้งแต่ช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-13 โดยเฉพาะแถบลุ่มน้ำโขง-มูลและบริเวณลุ่มน้ำชีบางส่วน ต่อมาในช่วงพุทธศตวรรษที่ 14 อาณาจักรเขมรได้รวมเป็นหนึ่งเดียวกันในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 โดยสถาปนานครหลวงขึ้นเป็นราชธานีที่บริเวณฝั่งเหนือทะเลสาบเขมรและนำลัทธิเทวราชซึ่งเป็นคติหนึ่งของศาสนาพราหมณ์-ฮินดูมาใช้และแพร่ขยายอิทธิพลไปยังดินแดนรอบๆ รวมทั้งดินแดนอีสานด้วย กษัตริย์องค์ต่อมาคืออินทรวรมันได้ทรงสร้าง

⁷⁰ ดูเปรียบเทียบกับกรณีของประเทศไทยใน ภัคพัฒน์ ทิพย์ประไพ, แนวคิดวิถีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย (กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2540.)

ทะเลสาบใหญ่ เรียกว่า “บารายอินทราตักกะ” ขึ้นมา⁷¹ โดยให้น้ำให้เอ่อไปทั่วพระนครหลวง เพื่อประโยชน์ใช้สอยและกสิกรรมในเมืองด้วย ซึ่งระบบการทน้ำดังกล่าวสัมพันธ์กับพัฒนาการปลูกข้าวแบบนาที่ราบลุ่มด้วยระบบชลประทาน (irrigation) หรือที่เรียกว่า “นาท่น้ำ” (wet rice)⁷² และระบบการทำนาดังกล่าวได้แพร่กระจายไปตามดินแดนต่างๆรวมทั้งในประเทศไทยปัจจุบันด้วย เช่น เมืองสุโขทัย

อย่างไรก็ตาม สำหรับในดินแดนภาคอีสานและภาคกลางของประเทศไทยนั้น การทำนาดลักษณะดังกล่าวไม่น่าจะเป็นที่นิยมหรือแพร่หลาย แต่น่าจะเป็นการทำนาแบบ “น่าน้ำท่วม” (flood rice) มากกว่า ซึ่งคงแพร่หลายตั้งแต่สมัยยุคโลหะตอนปลายจนถึงสมัยทวารวดี อนึ่ง จากความสัมพันธ์กับแคว้นกัมพูชานั้น การทำนาโดยจัดการระบบชลประทานคงแพร่เข้ามาอยู่บ้าง โดยเฉพาะช่วงพุทธศตวรรษที่ 16–19 ซึ่งสัมพันธ์กับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้นด้วย และส่วนหนึ่งน่าจะเป็นการดำเนินการของราษฎรเอง ทั้งนี้ ปรากฏพบคันนารูปตะแคงเพิ่มมากขึ้นในช่วงนี้⁷³ ส่วนที่ปรากฏอ่างเก็บน้ำ คันดิน และคลองระบายน้ำ รวมทั้งสระน้ำคูน้ำล้อมรอบชุมชนขนาดใหญ่โตและชัดเจนนั้น กลับไม่สัมพันธ์กับการชลประทานเพื่อปลูกข้าว หากแต่เกี่ยวข้องกับความเชื่อทางศาสนาและความต้องการน้ำเพื่อบริโภคอุปโภคมากกว่า

ต่อมาในช่วงปลายทศวรรษที่ 15 ดินแดนภาคอีสานโดยเฉพาะบริเวณลุ่มน้ำมูลได้ถูกผนวกเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรเขมร โดยตั้งเมืองพิมายเป็นศูนย์กลางรองเพื่อควบคุมดูแล โดยเฉพาะในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 พระองค์ยังได้สร้างเมืองพระนครมณฑลขึ้นมา และได้แพร่พระราชอำนาจออกไปอย่างกว้างขวาง สร้างศาสนสถานและระบบสาธารณูปโภคจำนวนมาก เช่น ขุดบารายเพื่อชลประทาน สร้างถนน สะพาน ที่พักแรม อโรคยาศาลทั่วพระราชอาณาจักร รวมทั้งในดินแดนภาคอีสานของประเทศไทยด้วย โดยเฉพาะแถบอีสานใต้บริเวณลุ่มน้ำมูลซึ่งพบมากกว่าแถบลุ่มแม่น้ำชี จากนั้นอิทธิพลของเขมรในอีสานเริ่มเสื่อมลง จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 19 จึงหมดสิ้นไป จากนั้นดินแดนอีสานได้ถูกทิ้งร้างไปโดยไม่ทราบสาเหตุแน่ชัด หลักฐานทางโบราณคดีของวัฒนธรรมแบบเขมรสำคัญที่พบในอีสาน เช่น ปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา ปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ และปราสาทพระวิหาร จังหวัดศรีสะเกษ

อนึ่ง ในช่วงหลังอิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรนั้น ดูเหมือนว่าดินแดนแถบอีสานลดความสำคัญลง จะมีเฉพาะเมืองใหญ่ๆ ในรุ่นหลัง คือ นครราชสีมา ที่ได้เป็นหัวเมืองของอยุธยา ซึ่งเป็นไปได้ว่าเหตุที่บ้านเมืองซึ่งเคยมีผู้คนอาศัยอยู่หนาแน่นในดินแดนอีสานแต่กลับมาโรยร้างไปภายหลังนั้น น่าจะเกิดจากปัญหาทางธรรมชาติ กล่าวคือ พื้นที่ทำกินซึ่งก่อนเคยอุดมสมบูรณ์ได้แปรเปลี่ยนไป เนื่องจากสัดส่วนระหว่างประชากรที่สัมพันธ์กับการเกิดของเมืองใหญ่ๆ หรือชุมชนที่อาศัยทับซ้อนกันมากับพื้นที่ทำกินซึ่งถูกใช้งานอยู่อย่างต่อเนื่อง ทำให้ดินเสื่อมคุณภาพ รวมทั้งการตัดไม้บุกเบิกพื้นที่ทำกิน เป็นเหตุให้บริเวณซึ่งเดิมเคย

⁷¹ น. ณ ปากน้ำ, ศิลปะโบราณในสยาม (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.2537) หน้า 249.

⁷² ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2546, หน้า 108-109.

⁷³ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2546, หน้า 108-109.

เป็นป่า และแหล่งต้นน้ำลำธารถูกทำลายหรือเปลี่ยนแปลงไป ส่งผลให้เกิดปัญหาในการทำมาหากิน ผู้คนจึงค่อยทยอยอพยพออกไปแสวงหาแหล่งทำกินใหม่⁷⁴

นอกจากนี้ยังเป็นไปได้ว่าสาเหตุที่ผู้คนในดินแดนอีสานเบาบางหลังจากสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 นั้น น่าจะเป็นเพราะถูกเกณฑ์ไปใช้แรงงานและหรือไปทำสงคราม ทั้งนี้จากการสำรวจพบสระโบราณขนาดใหญ่บริเวณกลางทุ่งกุลารัณในเขตพื้นที่ตำบลทุ่งหลวง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด โดยเชื่อว่าในสมัยที่ขอมเรืองอำนาจคงใช้บริเวณนี้เป็นที่ควบคุมพลเพื่อกองการเกณฑ์ไปทำสงครามและใช้แรงงาน เนื่องจากระหว่างที่มีการกวาดต้อนผู้คนนั้น เพื่อความสะดวกในการควบคุมและเลี้ยงดูผู้คน จึงมักขุดสระน้ำขนาดใหญ่ในที่โล่ง ณ บริเวณที่ควบคุมชั่วคราว⁷⁵

อย่างไรก็ตามน่าจะยังปรากฏมีผู้คนอาศัยเป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อยกระจัดกระจายอยู่ตามดินแดนอีสาน ในลักษณะคล้ายชุมชนดั้งเดิม (Primitive Community) โดยไม่พยายามเอาตัวเองเข้าไปผูกพันกับศูนย์กลางอำนาจทางการเมือง ดำรงชีวิตอยู่ในลักษณะหลบเลี่ยง ทำกินแบบยังชีพ ไม่มีการสร้างศาสนสถาน-วัตถุใหญ่โตใดๆ เพื่อเป็นจุดเด่น ทั้งนี้เพื่อง่ายแก่การเคลื่อนย้ายไปมาได้สะดวก กอปรกับการไม่มีแหล่งรวมศูนย์อำนาจอยู่ใกล้จึงไม่มีแรงเร้าที่จะผลักดันให้สร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ขึ้นมา ซึ่งผู้คนที่เข้ามาอยู่ในอีสานภายหลัง โดยเฉพาะกลุ่มลาว บางพวกอาจตั้งถิ่นฐานทับซ้อนในบริเวณที่เคยเป็นชุมชนเก่าที่ถูกทิ้งร้างไป และดัดแปลงศาสนสถานเดิมให้เป็นในแบบความเชื่อของตน เช่น บ้านธาตุบ่อพันขัน(อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด) ชุมชนพระธาตุยาคุในเขตเมืองฟ้าแดดสงยาง (อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์) พระธาตุในวัดสามัคคีบำเพ็ญพล หนองหานน้อย (อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี)⁷⁶ ดังนั้น เราจึงไม่พบโบราณสถาน-วัตถุใดหลังจากอิทธิพลขอมได้เสื่อมลงไปจนถึงพุทธศตวรรษที่ 22-23 ที่กลุ่มชาติพันธุ์ลาวจะได้เคลื่อนย้ายและอพยพเข้ามาตั้งบ้านเมืองในภายหลัง

อนึ่ง ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 18-23 นครรัฐของคนไทย-ลาวเริ่มมีการก่อตั้งขึ้นมาหลายแห่ง เช่น สุโขทัยทางบริเวณภาคเหนือตอนล่าง อาณาจักรล้านช้างแถบลุ่มน้ำโขงและดินแดนประเทศลาวในปัจจุบัน จากนั้น ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 23 ได้ปรากฏกระแสการเคลื่อนย้ายและอพยพของผู้คนกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เข้ามาในดินแดนอีสานเป็นระลอกอย่างชัดเจน เช่น กลุ่มกวย(กวย)และเขมร โดยเฉพาะกลุ่มลาวจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงได้เข้ามาเป็นจำนวนมาก จนนำไปสู่การตั้งบ้านเมืองหลายแห่งในอีสานและสืบเนื่องมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้มีการปฏิสัมพันธ์กับรัฐส่วนกลางที่ลุ่มน้ำเจ้าพระยามาตามลำดับตั้งแต่กรุงศรีอยุธยา กรุงธนบุรีและกรุงเทพฯ แต่ค่อนข้างเป็นไปอย่างเบาบางและแปลกแยก ส่วนใหญ่มักเป็นในรูปการเสียดส่วยสาอากร ภาษีการเกณฑ์แรงงานและกำลังพลเท่านั้น จากนั้นหลังกรณีสงครามเจ้าอนุวงศ์(พ.ศ. 2369-2371) หัวเมืองอีสานจึงได้ค่อยปรากฏความสำคัญมากขึ้นตามลำดับ ดังเช่น จากการมีข้าหลวงออกไปทำบัญชีชายฉกรรจ์ (สัก

⁷⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา, 2525, หน้า 21.

⁷⁵ ไพฑูรย์ มีกุล, เอกสารคำสอนประวัติศาสตร์อารยธรรมอีสาน (มหาสารคาม: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2532) หน้า 70.

⁷⁶ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, 2546, หน้า 260.

เลิก) หัวเมืองในดินแดนอีสานครั้งแรกเมื่อปี พ.ศ. 2379 โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา(สิงห์ สิงหเสนี) ออกไปทำบัญชีหัวเมืองลาวตะวันออก⁷⁷

ดังนั้น จะเห็นว่าหลังจากการปฏิวัติเกษตรกรรม ในส่วนของรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม/ธรรมชาติก็ยิ่งแปรเปลี่ยนไปด้วย โดยเฉพาะด้วยแรงกดดันจากจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น โดยเฉพาะตามศูนย์กลางเมือง กล่าวคือในระยะยาวนั้นการทำเกษตรกรรมอย่างเข้มข้นได้ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นคุณภาพดินที่เสื่อมลงเพราะใช้ทำการผลิตมากเกินไปเพื่อสร้างอาหารให้เพียงพอับความต้องการของประชากร เกิดการกัดเซาะหน้าดิน ปริมาณเกลือที่เพิ่มขึ้นจากระบบชลประทาน แม่น้ำลำคลองเริ่มมีมลพิษและดินเค็มด้วยตะกอนโคลนตม ป่าไม้ถูกทำลายเพื่อใช้เป็นฟืนเพื่อปลูก เชื้อเพลิงและปลูกสร้างที่อยู่อาศัย ทุ่งหญ้าที่เริ่มเสื่อมโทรมจากการเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

จากข้างต้นจะเห็นว่ากระบวนการทัศน์ของสังคมกสิกรรม-ปศุสัตว์ โดยเฉพาะหลังจากการปฏิวัติเกษตรกรรมนั้น แม้มนุษย์ยังต้องพึ่งพาและขึ้นกับธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมอยู่ก็ตาม แต่มนุษย์ก็เรียนรู้ว่าสามารถทำให้ธรรมชาติเชื่อใจได้ ด้วยการปรับเปลี่ยน คัดแปลง แก้ไขและจัดการให้เหมาะแก่การดำรงชีพของมนุษย์ ทั้งยังสะสมส่วนเกินจากการแทรกแซงธรรมชาติเพื่อสร้างความมั่งคั่งและหลักประกัน ด้วยการพัฒนาความรู้และเทคโนโลยีการผลิต การนำสัตว์ป่ามาเลี้ยงให้เชื่องและขยายพันธุ์ทั้งเพื่อบริโภคและใช้แรงงาน เป็นต้น

ดังนั้น กระบวนทัศน์หลักของสังคมกสิกรรม-ปศุสัตว์จึงแตกต่างจากผู้คนในสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ ที่เน้น “การอยู่กับธรรมชาติ” (people in Nature) มาเป็นพยายาม “ควบคุมธรรมชาติ” (People –controlling nature) แทน ส่วนหนึ่งเพราะมีองค์ความรู้และเทคโนโลยีก้าวหน้าขึ้นแม้จะไม่มากก็ตามเมื่อเทียบกับยุคสมัยใหม่ เช่น เครื่องมือเหล็ก การเลี้ยงสัตว์เพื่อบริโภคและใช้แรงงาน ทำนาระบบชลประทาน เป็นต้น ซึ่งมุมมองดังกล่าวนี้ ยังขยายไปยังมนุษย์ด้วยกันเองด้วย ดังปรากฏจากรูปแบบโครงสร้างสังคมของระบบการเมืองและเศรษฐกิจที่มีการจัดองค์กรทางสังคมและลำดับชั้นทางสังคม (hierarchy) อย่างชัดเจน ทำให้เกิดความไม่เท่าเทียมในสังคม การควบคุม และการขูดรีดเอารัดเอาเปรียบระหว่างมนุษย์ด้วยกันเกิดขึ้นและส่งผลกระทบต่อเนื่องในการควบคุม การขูดรีดและทำลายธรรมชาติเป็นสัดส่วนสัมพันธ์ตามมาด้วย

กระบวนทัศน์และการรับรู้สิ่งแวดล้อมของสังคมอีสานยุคสมัยใหม่

ยุคสมัยใหม่ของสังคมไทยโดยทั่วไปอาจย้อนไปจนถึงช่วงราชวทศวรรษ 2440 ซึ่งรัฐไทยมีความพยายามที่จะดำเนินการผ่านนโยบายการเลียนแบบตะวันตก (Westernization) อย่างไรก็ตาม ความเข้มข้นของสังคมสมัยใหม่ได้ขยายตัวและแพร่หลายทั่วประเทศอย่างเป็นรูปธรรมนั้น ปรากฏอย่างชัดเจนที่ล่วงเข้าสู่ช่วงทศวรรษ 2500 เป็นต้นมาโดยผ่านแผนพัฒนาเศรษฐกิจ (และสังคม) แห่งชาติที่เน้นนโยบายการทำให้ทันสมัย (Modernization) โดยเฉพาะการลอกเลียนแบบอเมริกา (Americanization) ทั้งนี้โดยผ่านวาท

⁷⁷ ไพฑูรย์ มีกุล, “การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองลาวท้าว พ.ศ. 2324-2436,” ใน เอกสารทางวิชาการ สภาอาจารย์มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม (กาฬสินธุ์: จินตทัศน์การพิมพ์, 2519) หน้า 16.

กรรมการพัฒนา (Development Discourse)⁷⁸ ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อสังคมไทยโดยรวมและสังคมอีสานหลายมิติและระดับ โดยเฉพาะในมิติทางวัฒนธรรมและโลกทัศน์

อนึ่ง ในปัจจุบันอาจกล่าวได้ว่าโลกทัศน์แบบ “วิทยาศาสตร์” ได้ครอบครองพื้นที่หลักของสังคม โดยถูกยกระดับเหนือโลกทัศน์ที่มีฐานสนับสนุนจากความเชื่อทางศาสนา ทั้งนี้ในกรณีสังคมตะวันตก ตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 16 เป็นต้นมาวิทยาศาสตร์ได้ค่อยๆ เข้าสู่ชีวิตประจำวันของมนุษย์ และได้กลายเป็นแหล่งอ้างอิงหลักที่มนุษย์ใช้อธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ รอบตัว โดยเฉพาะต่อการรับรู้เกี่ยวกับธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อม โดยวิทยาศาสตร์มีฐานะเป็นเสมือนแว่นตาหนึ่งหรือตัวกรองทางวัฒนธรรม (cultural filter) ที่ผู้คนใช้มอง “ธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมจริง” และได้กลายเป็นส่วนประกอบหลักที่สำคัญในการหล่อหลอมทัศนคติหรือท่าทีของมนุษย์ต่อธรรมชาติรอบตัว โดยผลิต “ธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมที่ถูกรับรู้” (perceived nature/environment) ซ้อนทับกับธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมจริงๆ ขึ้นมา

ธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมที่ถูกรับรู้หรือตีความทางวัฒนธรรมนี้ โดยเฉพาะกระบวนการทัศน์กระแสหลักที่มองมนุษย์ในฐานะเป็น “สิ่งมีชีวิตที่ได้รับยกเว้น” (an exceptional species) คือมีศักยภาพเหนือสิ่งมีชีวิตอื่นๆ มีอำนาจในการเปลี่ยนแปลง จัดการและแม้กระทั่งทำลาย รวมทั้งอาจอยู่พ้น (transcend) ข้อจำกัดหรือเงื่อนไขของสิ่งแวดล้อม/ธรรมชาติ ซึ่งการรับรู้และโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์นี้มีอิทธิพลสำคัญต่อการตัดสินใจในการกระทำของมนุษย์ระดับต่างๆ ตั้งแต่ปัจเจกบุคคล ชุมชน สังคมและประเทศต่อธรรมชาติ

อนึ่ง ในมิติทางประวัติศาสตร์อิทธิพลของโลกทัศน์แบบ “วิทยาศาสตร์” ได้เริ่มมีบทบาทเมื่อราวคริสต์ศตวรรษที่ 18 หลังการปฏิวัติอุตสาหกรรม (industrial revolution) เกิดขึ้นในยุโรป โดยมีการค้นพบความรู้และสร้างสรรค์เทคโนโลยีการผลิต ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อพัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของสังคมมนุษย์ รวมทั้งรูปแบบความสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อธรรมชาติอย่างมาก โรงงานอุตสาหกรรมได้กลายเป็นศูนย์กลางการผลิตแห่งใหม่ เครื่องจักรและสารเคมีได้เข้ามาแทนที่แรงงานมนุษย์ แรงงานสัตว์และเครื่องมือการผลิตแบบพื้นเมืองทางการเกษตรในชนบท ผลักดันให้ผู้คนจำนวนมากหลั่งไหลเข้าสู่เมือง (urbanization) ก่อให้เกิดรูปแบบความสัมพันธ์ทางการผลิตและชนชั้นใหม่ขึ้น คือนายทุนผู้ครอบครองปัจจัยการผลิตซึ่งดูดซับความมั่งคั่งจากส่วนเกินทางเศรษฐกิจและชนชั้นกรรมาชีพที่มีแรงงานเป็นสินค้า

ในระยะสองร้อยปีแรกของการปฏิวัติอุตสาหกรรมชนชั้นกรรมาชีพดูเหมือนจะแบกรับความทุกข์ทนจากการใช้ชีวิตแบบปัจเจกนิยมที่แปลกแยกและมีคุณภาพชีวิตต่ำในเมืองที่แออัด เต็มไปด้วยมลพิษและค่าแรงถูกจากการขูดรีดของระบบผลิตและเศรษฐกิจแบบใหม่ มีการขาดท่อนทางวัฒนธรรมจากการอพยพย้ายถิ่น สายสัมพันธ์แบบกลไกที่ดั่งบนพื้นฐานระบบเครือญาติและประเพณีถูกแทนที่ด้วยความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองแบบองคาพยพที่เน้นระบบบริหารจัดการแบบองค์กรขนาดใหญ่ (Bureaucratic system) รวมทั้งชุมชนแบบใหม่คือ “รัฐ-ชาติ” (nation-state) เริ่มก่อตัวขึ้นมาเพื่อรวมศูนย์อำนาจต่างๆ

⁷⁸ ดูใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และความเป็นอื่นฯ (สำนักพิมพ์วิภาษา: กรุงเทพฯ. 2542.)

อย่างไรก็ตาม การปฏิวัติอุตสาหกรรม ก็ทำให้เกิดผลผลิตและอาหารจำนวนมาก ซึ่งกระตุ้นให้เกิดอัตรา การเติบโตและการบริโภคเพิ่มขึ้นตามมา ผู้คนส่วนใหญ่เริ่มมีความเป็นอยู่ทางวัตถุที่ดีขึ้นจากระบบการ แพร่กระจายสินค้าแม้ว่าจะไร้คุณภาพบ้างก็ตาม ความก้าวหน้าทางการแพทย์ทำให้เกิดการควบคุมโรคมี ประสิทธิภาพมากขึ้น มนุษย์จึงมีช่วงชีวิตยืนยาวมากขึ้น ปัจเจกบุคคลเริ่มมีเสรีภาพและสิทธิทางการเมือง มากขึ้น สามารถปลดปล่อยตัวเองและสังคมจากการควบคุมและครอบงำของอำนาจดั้งเดิม เช่น ความเชื่อ และศาสนา ระบบเจ้าขุนมูลนาย รวมทั้งจากธรรมชาติได้มากขึ้น

มนุษย์ได้เคลื่อนเข้าสู่ช่วงเวลาที่เราเรียกว่ายุคสมัยใหม่ (Modernity) ที่แม้จะปลดปล่อยตัวเองจากการ ครอบงำของสังคมแบบประเพณี แต่ก็สร้างการควบคุมและครอบงำแบบใหม่เกิดขึ้นแทน โดยเฉพาะผ่านวิธี คิดและมุมมองที่มีพื้นฐานบนวิทยาศาสตร์และวัตถุนิยม (materialism) การสนับสนุนแนวคิดความก้าวหน้า (progress) เชื่อมั่นในความเป็นเหตุเป็นผล (Rationalism) โดยเฉพาะความรู้วิทยาศาสตร์ มองโลกและ ธรรมชาติในฐานะ “กลไก” (mechanism) ขนาดใหญ่ที่มนุษย์สามารถทำความเข้าใจ ศึกษา ทำให้เชื่อ ่ดัดแปลง แก้ไขและควบคุมผ่านนวัตกรรมและการทดลองอย่างเป็นระบบ กระทั่งสามารถอยู่พ้นข้อจำกัด ของธรรมชาติได้ ซึ่งมุมมองดังกล่าวมีส่วนสำคัญที่ช่วยสนับสนุนแนวคิดอุตสาหกรรมนิยม ทุนนิยมและ บริโภคนิยม รวมทั้งช่วยกระตุ้นระบบเศรษฐกิจตลาดให้แพร่กระจายไปทั่วโลก จนกลายเป็นเป้าหมาย ดั้งเดิมที่ประเทศต่างๆ ต้องบรรลุให้ถึงในฐานะเป้าหมายการพัฒนาโดยผ่านการทำให้ทันสมัย

การเปลี่ยนแปลงดังกล่าวได้ส่งผลกระทบต่อระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเอง และมนุษย์กับ ธรรมชาติในระดับต่างๆ ตั้งแต่บุคคล ชุมชน ภูมิภาค ประเทศและระหว่างประเทศ (เช่น ระหว่างประเทศ พัฒนาแล้วกับประเทศกำลังพัฒนา) กระตุ้นให้เกิดการใช้ ชูครีดิเออาร์ดเอาเปรียบและทำลายทั้งระหว่างมนุษย์ ด้วยกันและสิ่งแวดล้อมเป็นไปอย่างเข้มข้นและกว้างขวางเพื่อชิงเอาพลังงานและทรัพยากรในการ สนับสนุนกระบวนการอุตสาหกรรม การเกษตรแบบเข้มข้นและกระบวนการกลายเป็นเมือง ดังนั้น ด้วย เงื่อนไขของความก้าวหน้าของความรู้ทางวิทยาศาสตร์และการพัฒนาทางเทคโนโลยีจึงเป็นสิ่งช่วยกระตุ้น ให้มนุษย์มองธรรมชาติ/สิ่งแวดล้อมในฐานะเป็น “ทรัพยากร” ที่ต้องแสวงหาประโยชน์และตอบสนอง ความต้องการมนุษย์ให้ได้มากที่สุดเพราะจะนำมาซึ่งความสุขที่สุดของสังคมตามมุมมองของแนวคิด อรรถประโยชน์นิยม (Utilitarianism)⁷⁹

ในส่วนของดินแดนอีสานนั้น แม้ในระยะแรกหลังจากที่มีการอพยพและเคลื่อนย้ายผู้คนจากฝั่งซ้าย แม่น้ำโขงตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 23 เข้ามาตั้งชุมชนวัฒนธรรมล้านช้างบริเวณตอนกลางที่ราบสูงโคราช และภายหลังมีการแตกบ้านแยกเมืองออกไปตามลำดับ โดยดินแดนหัวเมืองลาวดังกล่าวยังคงมี ความสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจจากฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ต่อมาภายหลังเมืองสุวรรณภูมิได้แยกจากการขึ้นตรง ต่อจำปาศักดิ์เปลี่ยนมาขึ้นกับรัฐศูนย์กลางอำนาจที่กรุงเทพฯ แทนตั้งแต่ พ.ศ. 2310 เป็นต้นมา ซึ่งหัวเมือง

⁷⁹ James Connelly and Graham Smith, **Politics and the Environment: from Theory to Practice** (London: Routledge, 1999) pp.13.

ต่างๆ ในอีสานต่างขึ้นกับสุวรรณภูมิต่อเนื่อง ภายหลังได้เปลี่ยนมาขึ้นกับโคราช และต่อมาจึงได้ให้ทุกหัวเมืองของอีสานขึ้นกับกรุงเทพฯ หลังจากเกิดกรณีเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369–2371)

อย่างไรก็ตาม ความสัมพันธ์ของหัวเมืองอีสานกับศูนย์กลางของรัฐดังกล่าวยังอยู่ในลักษณะเมืองขึ้นที่เพียงส่งส่วยบรรณาการ เสนอแรงงานในโอกาสต่างๆ และป้องกันภัยจากญวนเท่านั้น ครั้นล่วงมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ทรงได้ตระหนักถึงความสำคัญของ “รัฐ” อันเนื่องมาจากปัจจัยภายนอกคือภัยจากตะวันตกที่เริ่มเข้ามาในบทบาทการค้าเมืองขึ้นตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 3 ทำให้ทรงปรับบทบาทความสัมพันธ์กับหัวเมืองแถบอีสานใหม่ โดยได้มีความพยายามรวบรวมพระราชอำนาจทั้งการเมืองการปกครองและการคลังมาขึ้นส่วนกลาง (Centralization) มีการปักปันเขตแดนทำแผนที่พระราชอาณาเขตเพื่อความมั่นคงในการปกครองและรักษาทรัพยากรของรัฐ⁸⁰ และใน พ.ศ. 2437 ได้นำระบบเทศาภิบาลมาใช้ในการปกครองส่วนภูมิภาคและสามารถใช้ได้ทั่วประเทศในปี พ.ศ. 2440 เพื่อสร้าง “รัฐ-ชาติ” ขึ้นมา ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงและผลกระทบหลายประการต่อความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกลางกับภูมิภาค รวมทั้งภาคอีสานที่เป็นรูปธรรมคือการจัดสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมาในปีพ.ศ. 2443 ซึ่งนอกเหนือจากจุดประสงค์หลักคือผลด้านการเมืองการปกครองแล้ว ยังเป็นการดึงดูดทรัพยากรจากหัวเมืองลาวด้วย

อนึ่ง ก่อนหน้านั้นการติดต่อค้าขายระหว่างหัวเมืองแถบอีสานกับกรุงเทพฯ ใช้ทางเท้าและเกวียนเป็นหลักโดยผ่านเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นชุมทางสำคัญ และสินค้าที่นำไปขายนั้นไม่ใช่ข้าว ส่วนใหญ่มักเป็นประเภทกินระวางบรรทุกน้อยและมีราคาสูง เช่น หนังสัตว์ ไหม งาช้าง ครั่ง กำนยาน เป็นต้น ตลอดทั้งกิจการค้าโคกระบือ และสินค้าที่เข้ามาจากกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่เป็นของใช้ในชีวิตประจำวันเบ็ดเตล็ดต่างๆ โดยมีพ่อค้าจีนเป็นตัวกลาง และมีแรงงานคนและเกวียนชาวพื้นเมืองเป็นแรงงานรับจ้าง⁸¹

ภายหลังเศรษฐกิจภาคข้าวได้กระตือรือร้นอย่างมาก สาเหตุสำคัญสอดคล้องกับปัจจัยภายในและภายนอกประเทศคือ ความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจของตะวันตก โดยเฉพาะอย่างยิ่งยุโรปและอเมริกาเหนือ การเปิดคลองสุเอซ ในปี พ.ศ. 2412 อีกทั้งอัตราค่าระวางขนส่งทางเรือระหว่างประเทศที่ลดลงอย่างต่อเนื่องด้วยเพราะพัฒนาการของเทคโนโลยีของเรือสมุทร รวมทั้งตลาดข้าวที่เพิ่มความต้องการมากขึ้นทำให้ความต้องการข้าวไทยจากตลาดต่างประเทศเพิ่มสูงขึ้น โดยเฉพาะประเทศอาณานิคมในเอเชียอาคเนย์⁸² จากอุปสงค์ภายนอกที่เพิ่มสูงขึ้นดังกล่าวส่งผลต่อพลวัตเศรษฐกิจภาคข้าวของไทยอย่างมาก ดังปรากฏการขยายการผลิตข้าวอย่างกว้างขวางโดยเฉพาะที่ราบภาคกลางของประเทศ และเกิดการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวภายในประเทศหลายประการตามมา

⁸⁰ ดูใน Thongchai Winichakul, **Siam Mapped : A History of the Geo-Body of a Nation** (Chiang Mai : Silkworm, 1995)

⁸¹ ชุมพล แนวจำปา, การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนบน พ.ศ. 2443-2468 (วิทยานิพนธ์ (อ.ม.) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2529) หน้า 88,93 และ 100

⁸² ทศนาพร ทองแสน, นโยบายข้าวของรัฐบาลไทย พ.ศ.2475-2503 (ปริญญานิพนธ์ (กศ.ม.) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2530) หน้า 9.

ดังนั้น “ข้าว” จึงได้กลายมาเป็นทรัพยากรหลักอย่างหนึ่งของหัวเมืองอีสานที่ถูกส่งไปขายยังมณฑลอื่นใน ทว่าผลกระทบการเปลี่ยนแปลงจากการสร้างทางรถไฟสายแรกในอีสานเห็นได้ชัดเจนภายในขอบเขตบริเวณที่รถไฟวิ่งผ่าน โดยเฉพาะหัวเมืองลุ่มน้ำมูลตอนบนเท่านั้น ส่วนหัวเมืองอีสานอื่นๆยังนับว่ามีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากโดยเฉพาะการขายตัวของการผลิตข้าวเพื่อขาย ส่วนหนึ่งเป็นเพราะข้อจำกัดของการคมนาคมขนส่งที่ต้องใช้ระวางมากและราคาข้าวยังต่ำเกินกว่าที่จะลงทุน⁸³

ดังนั้น สังคมอีสานส่วนใหญ่ในช่วงนั้นจึงมีลักษณะการผลิตแค่ยังชีพ (Self-sufficient society) พอเพียงเพื่อการบริโภคในแต่ละครัวเรือน⁸⁴ เพราะไม่มีแรงเร้าต้องผลิตมาก ดังภาพที่คนข้างนอกมองคนอีสานในครั้งอดีตว่า “สภาพบ้านเมืองสบายอย่างเมืองป่า”⁸⁵ ความเป็นอยู่แบบผลิตพอใช้อยู่ใช้กินในครัวเรือน ต่างคนต่างเป็นอิสระไม่มีใครเป็นบ่าวเป็นนายใคร เงินไม่มีอำนาจ ไม่มีใครสะสมจะว่ายากจนก็ไม่ได้เพราะเลี้ยงตัวเองได้โดยผาสุกไม่อดคัด จนถึงกับเปรียบเทียบกับลัทธิทางการเมืองหนึ่ง “...ที่แท้สังคมอย่างที่พวกโซเชี่ยลลิสต์ในเมืองฝรั่งต้องการมีอยู่ในเมืองนี้มานานับร้อยปีพันปีแล้ว...”⁸⁶

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการผลิตข้าวจากยังชีพมาสู่เพื่อการขายของภาคอีสานนั้น เริ่มปรากฏมากขึ้นหลังจากรัฐได้สร้างทางรถไฟจากนครราชสีมาเชื่อมหัวเมืองต่างๆ โดยเริ่มจากการสร้างเชื่อมหัวเมืองบุรีรัมย์ (พ.ศ. 2468) สุรินทร์ (พ.ศ. 2469) ห้วยทับทัน (พ.ศ. 2470) ศรีสะเกษ (พ.ศ. 2471) และอุบลราชธานี (พ.ศ. 2473) ทำให้พ่อค้าแถบลุ่มแม่น้ำชีสามารถล่องเรือตามแม่น้ำชีต่อมายังแม่น้ำมูลและสิ้นสุดที่เมืองอุบลราชธานีก็สามารถนำสินค้าต่างๆขึ้นรถไฟไปขายต่อที่นครราชสีมาทางใหญ่ได้ ช่วยประหยัดเวลาไม่ต้องล่องเรือตามลุ่มน้ำมูลขึ้นไปยังท่าช้างหรือพิมายเหมือนในอดีต ดังนั้นข้าวจึงกลายเป็นสินค้าสำคัญ แม้ว่าจะถูกกำหนดว่าข้าวภาคอีสานเป็นข้าวพันธุ์ไม่ดีก็ตาม แต่ด้วยความต้องการของตลาดได้ก่อให้เกิดการบุกเบิกขยายการผลิตข้าวเพิ่มขึ้นอย่างเห็นได้ชัดในภาคอีสาน⁸⁷

ต่อมาได้มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมมาถึงหัวเมืองลุ่มน้ำชีคือขอนแก่น และท่าพระในพ.ศ. 2476 ชาวบ้านและพ่อค้าที่อยู่แถบต้นแม่น้ำชีจึงนิยมล่องเรือนำสินค้ามาส่งขึ้นรถไฟที่ชุมทางดังกล่าวแทน เพราะตั้งอยู่ใกล้

⁸³ ปราณี วรรณปะเก, การผลิตข้าวในบริเวณลุ่มน้ำมูล พ.ศ. 2489 - 2516 (ปริญญาานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2537) หน้า 50.

⁸⁴ ประนุช ทรัพย์สาร, วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2475 (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524) หน้า 145.

⁸⁵ หจข. ร. 5 ม.57/9, กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เสด็จออกตรวจราชการและออกประกาศตักเตือนคนที่ไปมาและแนะนำสั่งสอนแบบแผนวิธีราชการในมณฑลลาวท้าว (1 ก.ค. 119 – 7 ม.ค. 119) อ้างใน นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445 (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524) หน้า 35.

⁸⁶ สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า, เรื่องที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 : ว่าด้วยเกี่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด (พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ : อรุณการพิมพ์, 2512) หน้า 12-13.

⁸⁷ วิลาส โปธิสาร, รถไฟกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำมูลตอนล่างระหว่างปี พ.ศ. 2469-2484 (ปริญญาานิพนธ์ (กศ.ม.) มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, 2536) หน้า 205.

มากกว่า ดังนั้นช่วงดังกล่าวจึงปรากฏว่ามีพ่อค้าทั้งคนพื้นถิ่นและต่างถิ่น โดยเฉพาะคนจีนได้สร้างงานข้าวตามชุมชนที่ตั้งริมน้ำซึ่งเป็นจำนวนมาก โดยตระเวนซื้อข้าวจากชาวนามาเก็บไว้ ก่อนที่ภายหลังในช่วงประมาณต้นทศวรรษ 2500 รัฐได้ขยายเส้นทางคมนาคมทางบกเพิ่มมากขึ้น พ่อค้าชาวจีนซึ่งเป็นพลังขับเคลื่อนสำคัญได้พากันอพยพไปอยู่ในตัวเมืองซึ่งเป็นย่านพาณิชย์สำคัญ เพราะสามารถไปมาได้ง่าย รวดเร็วมากขึ้นจากการใช้รถยนต์ อีกทั้งยังประหยัดค่าใช้จ่ายมากกว่าทางเรือ⁸⁸

อย่างไรก็ตาม เศรษฐกิจและสังคมอีสานโดยทั่วไปก่อนทศวรรษ 2500 ยังไม่ได้เข้าสู่ระบบทุนและตลาดมากนักจึงยังไม่มีกรบุกเบิกและขยายพื้นที่ทำนาเกินความต้องการในครัวเรือน ดังปรากฏว่าในช่วงปี พ.ศ. 2480 ซึ่งเศรษฐกิจตกต่ำทั่วประเทศ ราคาข้าวลดลงอย่างมาก แต่ชุมชนอีสานส่วนใหญ่แทบจะไม่ได้รับผลกระทบจากวิกฤติดังกล่าว ซึ่งแตกต่างจากชาวนาภาคอื่นๆ โดยเฉพาะภาคกลางและภาคใต้ “...รายได้ชนบทตกต่ำในปีที่แล้วๆมา เพราะราคาข้าวต่ำได้บังคับให้ชาวนาตัดทอนรายจ่ายค่าเครื่องนุ่งห่ม และค่าอาหารสัมภาระลงไปกึ่งหนึ่ง...แต่ได้อนุเคราะห์ชาวสยามภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือให้หันกลับมาสู่ภาวะพอหาเลี้ยงตัวได้แทบสมบูรณ์ แม้การยังชีพธรรมดาได้ตกต่ำลงตามที่ได้กล่าวแล้วก็ตาม...”⁸⁹

ภายหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นต้นมาและชัดเจนมากขึ้นหลังจากประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ซึ่งตั้งแต่ฉบับที่ 1-3 (พ.ศ.2504-2519) นั้น ได้เน้นการสร้างความทันสมัยด้วยการจัดสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานต่างๆเช่น เขื่อน ถนน ไฟฟ้า ซึ่งเอื้อให้ระบบตลาดขยายตัวมากขึ้น มีการส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์อย่างมาก โดยเฉพาะปอและมันสำปะหลัง ซึ่งปลูกกันแพร่หลายในช่วงทศวรรษที่ 2500 – 2510 ซึ่งส่งผลกระทบต่อสังคมอีสานและระบบนิเวศอย่างมาก โดยเฉพาะการจัดสร้างระบบชลประทานเพื่อขยายการผลิตให้เพิ่มขึ้นซึ่งเริ่มปรากฏตั้งแต่ปีพ.ศ. 2482 เป็นต้นมา ดังเช่นในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลางได้มีการสร้างพนังกั้นน้ำเพื่อป้องกันน้ำจากแม่น้ำชีเอ่อท่วมพื้นที่การเกษตรและพื้นที่อาศัย ซึ่งส่งผลกระทบต่อการสูญเสียป่าบึงป่าทามและระบบนิเวศวิทยาของแม่น้ำชีโดยรวมไป⁹⁰ รวมทั้งกระตุ้นให้เกิดการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อจับจองเป็นพื้นที่ทำกินและอยู่อาศัยด้วย อีกทั้งระบบชลประทานดังกล่าวยังครอบคลุมพื้นที่ไม่ทั่วถึง จึงไม่อาจแก้ปัญหาโดยรวมของชาวนาอีสานที่อยู่นอกพื้นที่ชลประทานได้

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าจากวาทกรรมการพัฒนาผ่านกระบวนการสร้างความทันสมัยตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมานั้น ได้ส่งผลกระทบอย่างมหาศาลต่อสังคมอีสานทั้งด้านบวกและลบ ไม่ว่าจะเป็นผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยา วิถีชีวิตของผู้คน ตลอดจนวัฒนธรรมและภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับ

⁸⁸ ดูใน ณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี, ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนลุ่มน้ำชีตอนกลาง : เศรษฐกิจภาคข้าว การค้าข้าวทางเรือและสังคมชาวนาในกระแสนการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2443-2504 (ทุนอุดหนุนการวิจัยงบประมาณแผ่นดิน พ.ศ. 2546 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2546)

⁸⁹ เยมส์ เอ็ม. แอนดรูส์, รายงานการสำรวจภาคกิจตามชนบทสยามครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477-2480 (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่, 2480), หน้า 203.

⁹⁰ สุวิทย์ ธีรศาสตร์และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน (ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังวิทยา, 2541), หน้า 25-26.

ทรัพยากรธรรมชาติในภูมิวนศาสตร์ประเภทต่างๆ เช่น แหล่งน้ำและแหล่งป่าที่ประสบกับการเปลี่ยนแปลง ดังกรณีของแม่น้ำเหือง จังหวัดเลย หลังจากมีการสร้างสถานีสูบน้ำในปีพ.ศ. 2527 และคลองส่งน้ำต่างๆ รวมทั้งการสร้างสะพานมิตรภาพในพ.ศ. 2547 ได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตผู้คนในชุมชนท้องถิ่น เกิดอาชีพใหม่ๆ การเปลี่ยนแปลงของระบบนิเวศวิทยา ส่งผลต่อการลดลงของพันธุ์ปลา สัตว์น้ำและพืชบางชนิด

ส่วน กรณีของหนองหารนั้น หลังจากมีการสร้างสถานีบำรุงพันธุ์สัตว์น้ำในพ.ศ. 2476 การสร้างประตูน้ำในพ.ศ. 2496 ทำให้มีการเวนคืนที่ดิน ตลอดทั้งในระยะหลังยังมีปัญหาการรुक้าพื้นที่ริมหนองหาร การปล่อยขยะของเสียลงหนองน้ำ ส่งผลให้หนองหารเสื่อมโทรมและตื้นเขิน เป็นต้น สำหรับในกรณีของห้วยกระเจิง จังหวัดเลยนั้น หลังจากมีการสร้างอ่างเก็บน้ำในปีพ.ศ. 2528 ได้ส่งผลกระทบต่อผู้คนส่วนหนึ่ง ประสบกับปัญหาน้ำท่วมพื้นที่ทำกิน ต้องอพยพย้ายถิ่นฐาน บางส่วนที่อยู่ได้ก็ต้องปรับตัว เช่น ประกอบอาชีพล่องแพ บริกรเสิร์ฟอาหาร หมอนวดแผนโบราณ เลี้ยงปลาในกระชัง ขายล็อตเตอรี่ เป็นต้น

เช่นเดียวกับการกรณีของการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์กั้นน้ำพอง ที่จังหวัดขอนแก่นในปีพ.ศ. 2507-09 ผู้คนที่อยู่แถบนั้นต้องอพยพหนีน้ำท่วม ได้รับความเจ็บปวดสลดหดหู่ใจที่ต้องย้ายออกจากถิ่นฐานบ้านเกิด ต้องสะเทือนใจเมื่อเห็นซากโบสถ์ สิ่งยึดมั่นทางจิตใจผุดขึ้นมาช่วงน้ำลด และแม้จะได้รับการจัดสรรพื้นที่ให้อยู่ใหม่แต่ในระยะแรกก็ประสบกับความยากลำบากในการทำมาหากิน เพราะเป็นป่าทึบ ไม่เหมาะแก่การทำเกษตร ทั้งยังได้รับการดูถูกตั้งข้อรังเกียจจากหมู่บ้านใกล้เคียงที่ตั้งชุมชนอยู่ก่อนด้วย

หรือในกรณีของวิกฤติน้ำเน่าเสียช่วงวันที่ 14-20 มีนาคม พ.ศ. 2535 ที่โรงงานอุตสาหกรรมผลิตน้ำตาลปล่อย “โมลาส”(กากน้ำตาล) ลงสู่แม่น้ำพอง ซึ่งวิธีการแก้ปัญหาเวลานั้นคือปล่อยน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์เพื่อช่วยเจือจางและผลักดันน้ำเสียให้ไหลไปอย่างรวดเร็ว ซึ่งนั่นยังทำให้เกิดการแพร่กระจายความเสียหายไปยังลำน้ำชีและมูลเป็นระยะทางมากกว่า 500 กิโลเมตร ส่งผลให้ปลาในแม่น้ำดังกล่าวตายไปมากกว่าร้อยละ 90 มีน้ำหนักรวมกันประมาณ 439,800 กิโลกรัม จากปลาทั้งหมด 35 ชนิด⁹¹

นอกจากการพัฒนาของรัฐจะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศวิทยาแล้ว ยังส่งผลกระทบต่อมิติทางสังคมด้วย ดังกรณีการสร้างฝายน้ำล้นแม่น้ำยัง จังหวัดร้อยเอ็ดในปีพ.ศ. 2510 ทำให้ผู้คนหันมาจับปลาเป็นอาชีพหลัก มีการทะเลาะแก่งแย่งพื้นที่ในการหาปลา จนเมื่อฝายแตกช่วงปีพ.ศ. 2543 ปัญหาความขัดแย้งจึงค่อยลดลงพร้อมกับความเฟื่องฟูของอาชีพประมงในชุมชนที่ลดลงด้วย หรือกรณีการเลี้ยงปลาในกระชังจำพวกปลานิล ปลาทับทิม ซึ่งได้รับความนิยมในชุมชนท้องถิ่นอีสานตั้งแต่ช่วงประมาณพ.ศ. 2541 โดยการรับพันธุ์ปลาและหัวอาหารมาจากบริษัทที่จัดจำหน่ายมาเลี้ยงเอง บางรายร่วมหุ้นลงทุนขุดบ่อตามฝิ่งแม่น้ำหรือเลี้ยงในกระชัง ครั้นเมื่อปลาโตได้ขนาดแล้วทางบริษัทจะเข้ามารับซื้อถึงที่ทำให้ช่วงแรกผู้ประกอบการมีรายได้ดีมาก ทำให้มีผู้นิยมเลี้ยงปลาในกระชังเพิ่มขึ้น

ภายหลังเมื่อจำนวนผลผลิตล้นตลาด ผู้เลี้ยงจำเป็นต้องระบายปลาออกเนื่องจากหากเลี้ยงเกิน 3-4 เดือนจะทำให้ต้นทุนสูงขึ้น รวมทั้งปลาที่โตขึ้นเมื่อถูกขังจำกัดในกระชังขนาดเล็กจะมีอาการเครียดและตาย

⁹¹ วิทัศน์ จันทรโพธิ์ศรี และคนอื่นๆ, บทบาทของชุมชนต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงในชุมชนชนบทอีสาน: กรณีศึกษา (ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2540), หน้า 28-30.

ได้ แต่ทั้งนี้ไม่สามารถขายให้ทางบริษัทได้ทั้งหมดเพราะปลาจำนวนมากจึงทำให้บริษัทซื้อได้บางส่วน และเมื่อทางบริษัทต้นแหล่งไม่สามารถควบคุมราคาไว้ได้ในเกณฑ์ปกติ จึงทำให้ราคาปลาตกลง ทำให้ที่ผ่านมามีชาวบ้านหลายคนประสบภาวะขาดทุนหลายแสนบาท นอกจากนี้อาชีพเลี้ยงปลาในกระชังยังได้สร้างความไม่ค่อยพอใจแก่ชาวบ้านบางส่วน เกิดการทะเลาะขัดแย้งกันขึ้น เนื่องจากการเลี้ยงปลาในกระชังต้องให้หัวอาหารทำให้น้ำขุ่น ส่งกลิ่นเหม็นรบกวนแก่ผู้ที่อาศัยอยู่ใกล้เคียง

ในส่วนของพื้นที่ป่าไม้ในภาคอีสานนั้นได้ลดจำนวนลงอย่างมากในช่วง พ.ศ. 2516–2523 ทั้งนี้ด้วยสาเหตุหลายประการด้วยกันที่เอื้อหนุนและเชื่อมโยงกัน ดังเช่นการให้สัมปทาน การลักลอบตัดไม้ การขยายพื้นที่เพาะปลูก ซึ่งเป็นผลจากนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ของรัฐ ตลอดจนการสร้างโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ และนโยบายปราบปรามคอมมิวนิสต์ของรัฐ⁹² เป็นต้น ดังกรณีของป่าโคกคงคู อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเริ่มปรากฏมีการบุกรุกจากนายทุนตั้งแต่ พ.ศ. 2504 เป็นต้นมา ก่อนจะมีการเปิดสัมปทานอย่างเป็นทางการในพ.ศ. 2513 ทำให้ต้นไม้ถูกตัดออกไปจำนวนมาก นอกจากนี้ในช่วงพ.ศ. 2515 จากนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น ปอ มัน และอ้อย ทำให้มีการบุกเบิกพื้นที่ป่ามากขึ้น ต่อมาได้มีผู้คนจากถิ่นอื่นแสวงหาแหล่งทำกินย้ายเข้ามาตั้งบ้านเรือนรอบป่าโคกคงคู จนเกิดเป็นหมู่บ้านใหม่ขึ้นมา ทำให้พื้นที่ป่ายังได้รับการรุกรานมากขึ้น กระทั่งรัฐได้มีคำสั่งยุติการสัมปทานทั่วประเทศในปีพ.ศ. 2532 อย่างไรก็ตามในเวลาที่ไม่ใช่ป่าโคกคงคูก็ลดจำนวนลงไปแล้ว

ปัญหาความเสื่อมโทรมของแหล่งป่าดงข้างต้นยังปรากฏทั่วไปในภาคอีสาน ดังเช่น ป่าดงลาน จังหวัดขอนแก่นซึ่งเป็นป่าต้นน้ำของแม่น้ำชี ห้วยทรายขาว และแม่น้ำพอง โดยพื้นที่ป่าได้รับการรุกรานจากชาวบ้านเพื่อจับจองเป็นที่ทำกิน ทั้งนี้ในระยะแรกเป็นนโยบายของรัฐด้วยการจัดสรรที่ดินให้ครอบครัวชาวบ้านที่ไม่มีที่ทำกิน โดยมีทหารคอยควบคุมดูแล ทว่าในระยะหลังได้มีการรุกรานพื้นที่ป่ามากขึ้น โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษ 2520 ได้มีการบุกรุกเพื่อใช้เป็นพื้นที่ปลูกข้าวโพดและอ้อยส่งขายจำนวนมาก หรือกรณีของป่าโคกบึงปรือ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา ซึ่งเป็นพื้นที่ป่าที่มีประวัติการแก่งแย่งระหว่างนายทุนกับชาวบ้านในชุมชนอย่างเข้มข้น เนื่องจากก่อนหน้าปีพ.ศ. 2518 ได้ปรากฏมีนายทุนเข้ามาตัดไม้ออกไปขายจำนวนมาก กระทั่งได้เกิดแกนนำชุมชนได้ดำเนินการเพื่อพยายามรักษาป่าไว้ โดยการเข้าพบ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช นายกรัฐมนตรีเวลานั้นเพื่อขอให้ออกโฉนดป่า และประสบความสำเร็จในพ.ศ. 2520 ซึ่งระหว่างการต่อสู้เรียกร้องนั้นผู้นำชาวบ้านที่ดำเนินการก็ได้เสียชีวิตจากความขัดแย้งกับนายทุน แต่ก็ส่งผลให้ชาวบ้านบางส่วนที่เคยรับจ้างตัดไม้และขนย้ายไม้ให้นายทุนเลิกรับจ้างและหันมาช่วยกันอนุรักษ์ป่าแทน นอกจากนี้ผู้นำที่เคยร่วมต่อสู้อนุรักษ์ป่ายังได้รับพระราชทานธงพิทักษ์ป่าในปีพ.ศ. 2542 เพื่อเป็นเกียรติจากความเสียสละเพื่อรักษาป่ามาจนชีวิต และในปีพ.ศ. 2545 ชุมชนยังจัดให้มีการบวชป่า เพื่อใช้ความเชื่อทางศาสนาในการช่วยรักษาป่า ทั้งนี้โดยการนิมนต์หลวงพ่อกุณ ปริสุทฺธิ ภิโฆมาเป็นประธานในพิธีด้วย

⁹² สุวิทย์ ชีรสอวดี และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน, 2541, หน้า 132-38.

อย่างไรก็ตาม ด้านหนึ่งแม้รัฐจะมีส่วนในการสนับสนุนการทำลายทรัพยากรป่าไม้ แต่ด้านหนึ่งทางรัฐก็พยายามเข้ามาอนุรักษ์พื้นที่ป่าด้วย แต่ความพยายามดังกล่าวกลับมีส่วนในการเอื้อให้มีการบุกรุกป่าเช่นกัน ดังเช่นการออกกฎหมายป่าไม้ถาวรขึ้นมาเมื่อประมาณ พ.ศ. 2485 กฎหมายอุทยานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 ก่อนที่จะออกกฎหมายป่าสงวน พ.ศ. 2507 ตามมา เพื่อบูรณรักษ์ป่าไม้และกันคนออกจากป่า โดยประกาศให้เป็นพื้นที่ป่าถาวรห้ามคนบุกรุก และปรากฏว่าได้ส่งผลกระทบต่อคนจนที่อาศัยทำกินของชาวบ้านด้วย ซึ่งอาจไปคร่อมกับพื้นที่ซึ่งเคยเป็นที่ทำกินชาวบ้านบางส่วน และประกาศให้มีการเก็บภาษีบำรุงท้องที่ ด้วยการออกหลักฐานใบจองและ สค.1 หรือเอกสารแสดงสิทธิครอบครอง (ราวปี พ.ศ. 2497) เพื่อเก็บภาษีที่นา โดยให้อำเภอออกให้ ซึ่งระยะแรกนั้นไม่ใช่เอกสารรับรองกรรมสิทธิ์ที่ดิน เป็นแต่เพียงใบจองให้ใช้ประโยชน์ที่ดินนั้นได้เท่านั้น เพราะไม่ใช่ใบ นส.3 นส.3ก. และ นส.4 (หรือโฉนด) ซึ่งถูกรับรองและสามารถนำไปใช้เป็นหลักฐานค้ำประกันต่างๆตามกฎหมายได้ เช่น จำนองหรือกู้เงิน เป็นต้น

ดังนั้น ผลจากนโยบายดังกล่าวทำให้เกิดความต้องการที่ดินเพื่อนำไปขอหนังสือรับรองจากทางการตามมา นอกจากนั้นยังส่งผลต่อวัฒนธรรมของสังคมอีสานเกี่ยวกับการรับมรดกที่ดินจากฝ่ายหญิงได้เริ่มเปลี่ยนไปด้วย โดยผู้ชายเริ่มหันมารับมรดกที่ดินของพ่อแม่ตนเองมากขึ้น เพราะที่ดินรกร้างสำหรับบุกรุกเบิกไม่มี กอปรกับจำนวนประชากรที่เพิ่มขึ้น ดังปรากฏว่าในช่วงดังกล่าว มีการอพยพเคลื่อนย้ายแสวงหาที่ทำกินกัน ดังปรากฏจากการมีผู้คนต่างถิ่นอพยพย้ายเข้ามาตั้งหมู่บ้านใหม่รอบๆป่าดงคู อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ด(ทศวรรษ 2520) หรือป่าดงลาน จังหวัดขอนแก่น (ทศวรรษ 2510) เป็นต้น

จากที่กล่าวข้างต้นอาจสรุปได้ว่ากระบวนการทัศน์หลักของสังคมอุตสาหกรรมตะวันตกสมัยใหม่ที่มีต่อโลกและธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทั้งแพร่กระจายไปทั่วโลกรวมทั้งสังคมอีสานในปัจจุบันก็คือ การประเมินคุณค่าธรรมชาติว่าโดยตัวมันเองนั้นมีค่าน้อย นอกจากจะแปลงให้เป็นผลผลิตในระบบตลาด เชื่อว่าการสร้างความมั่งคั่งให้มากที่สุดเป็นสิ่งที่มีความสำคัญ ส่วนความเสี่ยงใดๆก็สามารถยอมรับได้เพื่อแลกกับความมั่งคั่ง และยังเชื่อว่าไม่มีข้อจำกัดทางกายภาพในการเข้าถึงการเจริญเติบโต (Growth) หรือความก้าวหน้าทีมนุุษย์ไม่สามารถเอาชนะได้โดยอาศัยนวัตกรรมทางเทคโนโลยี ที่สำคัญก็คือมีสมมติฐานว่าโดยพื้นฐานแล้วสภาพของสังคม วัฒนธรรมและการเมืองในปัจจุบันนี้เหมาะสมดีแล้ว⁹³

อย่างไรก็ตาม โดยธรรมชาติของกระบวนการทัศน์ทางสังคมนั้น ไม่สามารถมีอำนาจครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จ เพราะมักจะมีกระบวนการทัศน์อื่นๆพยายามท้าทายและช่วงชิงอำนาจ (Competing paradigm) ตลอดเวลาในการขึ้นาสังคม หนึ่ง ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 20 ได้เกิดการปฏิวัติเทคโนโลยีด้านข้อมูลข่าวสาร นวัตกรรมคอมพิวเตอร์ พร้อมกับวิกฤตที่มีต่อเรื่องเล่าใหญ่โตสวยหรูต่างๆ (meta-narratives) ที่เคยเชื่อมั่นในอดีต รวมทั้งความเชื่อมั่นต่อผู้เชี่ยวชาญ ผู้มีอำนาจและสถาบันหลักของสังคมสมัยใหม่ โดยมีการเคลื่อนไหวทาง

⁹³ Charles L. Harper, **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**, 2001. p.48.

สังคมขึ้นมาเพื่อท้าทายความคิดความเชื่อต่างๆของสังคม ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ที่เรียกว่า “วิกฤตความเป็นสมัยใหม่” (crisis of Modernity) ขึ้นมา

ดังที่ปัจจุบันได้ปรากฏกลุ่มเคลื่อนไหวเรียกร้องและคัดค้านกันอย่างแพร่หลาย ทั้งนี้สืบเนื่องจากกระแสทางวิชาการที่มีการเปลี่ยนแปลงการรับรู้และโลกทัศน์เกี่ยวกับธรรมชาติ จากเดิมที่พยายามจะเอาชนะธรรมชาติ ยึดมนุษย์เป็นศูนย์กลาง เหนือกว่า หันมาสู่วิถีคิดที่จะอยู่ร่วมกับธรรมชาติในฐานะเป็นส่วนหนึ่ง ด้วยการฟื้นฟู อนุรักษ์ ปรับตัวและอยู่กลมกลืนกับธรรมชาติ (Ecocentric) โดยประยุกต์ใช้กับวัฒนธรรม ภูมิปัญญาและประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในแต่ละแห่ง (revivalization) ซึ่งเชื่อมต่อกับวาทกรรม “การพัฒนาแบบยั่งยืน” โดยดำเนินการในระดับต่างๆ จนกลายเป็นการเมืองเรื่องสิ่งแวดล้อม ดังเช่น กรณีของป่าโคกชุมชนบึงปรือ อำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมาหรือป่าดงคู อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดร้อยเอ็ดที่กล่าวข้างต้น รวมทั้งกรณีประเด็นป่าชุมชนที่กำลังต่อสู้ถกเถียงกันอยู่ หรือการทำเหมืองโปแตช ที่จังหวัดอุดรธานี เป็นต้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางความคิดและการเคลื่อนไหวดังกล่าวนับว่าเป็นความขัดแย้งของผลประโยชน์ระดับสาธารณะที่ค่อนข้างอ่อนไหวและส่งผลกระทบในหลายด้านด้วยกัน

5. บทตาม

แม้ในแวดวงวิชาการจะเรียกช่วงเวลาปัจจุบันแตกต่างกัน เช่น ยุคหลังสมัยใหม่ ยุคหลังอุตสาหกรรม ยุคข้อมูลข่าวสาร ฯลฯ แต่นักคิดบางคนกลับเสนอว่าเรากำลังเคลื่อนเข้าสู่ยุคความทันสมัยครั้งที่สอง โดยก้าวพ้นอุตสาหกรรมคลาสสิกเดิมและถูกแทนที่ด้วย “สังคมแห่งความเสี่ยง (risk society)”⁹⁴ ซึ่งเป็นยุคสมัยของความไม่แน่นอน โดยถูกสร้างขึ้นมาจากความก้าวหน้าของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี ที่สืบเนื่องมาจากการพัฒนาการของสังคมมนุษย์ ซึ่งส่วนใหญ่มาจากการกระทำของมนุษย์ (Manufactured risk) โดยดำเนินการผ่านนโยบายการพัฒนา การทำให้ทันสมัย การกลายเป็นเมือง (urbanization) การพัฒนาอุตสาหกรรม การเพิ่มขึ้นของประชากร และส่งผลกระทบต่อธรรมชาติกลายเป็นความเสี่ยงทางสิ่งแวดล้อม (environmental risk) และความเสี่ยงต่อสุขภาพ เป็นต้น

บรรดาตัวอย่างความเสี่ยงทั้งหลายข้างต้นนั้นมีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันส่งผลกระทบครอบคลุมทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมและการเมือง ทั้งภายในประเทศและระหว่างประเทศ ในลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจระบบโลก (world system) กล่าวคือ ความเสี่ยงต่าง ๆ นั้นถูกผลิตโดยแหล่ง “ความมั่งคั่ง” ของสังคมสมัยใหม่ (ในแง่ของรายได้ อำนาจและความรู้) โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้าและส่งผลสืบเนื่องต่อสังคมโลกโดยรวมผ่านการแพร่กระจายของโลกาภิวัตน์ กล่าวคือความเสี่ยงทั้งหลายมักไปกระจุกตัวอยู่ที่ประเทศยากจน ขณะที่ประเทศร่ำรวย สามารถที่จะผลักออกไปให้พ้นตัวและปลอดภัยจากผลเสียที่อาจเกิดขึ้นได้ ยิ่งกว่านั้นประเทศร่ำรวยยังแสวงหาผลกำไรจากความเสี่ยงที่ตนผลิตด้วย⁹⁵ เช่น

⁹⁴ Ulrich Beck, **Risk Society: Towards a New Modernity** (London: Sage.1992) p. 10.

⁹⁵ Ibid., pp. 35.

การผลิตและขายเทคโนโลยีแก่ประเทศคู่ค้าหรือให้ประเทศยากจนดำเนินการผลิตต่อในขั้นตอนที่เสี่ยงต่อสุขภาพและสิ่งแวดล้อม ดังกรณีประเทศไทยซึ่งจากรายงานของกรมควบคุมมลพิษ (กพ.) พบว่ามีปริมาณของเสียอันตรายปี พ.ศ. 2548 ที่นำเข้าจากต่างประเทศประมาณ 5.7 ล้านตัน และที่ผลิตในประเทศประมาณ 26 ล้านตัน เพิ่มขึ้นจากพ.ศ. 2547 ประมาณ 7.5 ล้านตัน⁹⁶

นอกจากนี้อาจกล่าวได้ว่าหลังปฏิรูปการปกครองตั้งแต่ปี พ.ศ. 2435 โดยเฉพาะหลังสงครามโลกครั้งที่สองเป็นต้นมา รัฐ-ชาติมีส่วนสำคัญในการสร้างความเปลี่ยนแปลงให้แก่สังคมไทยมาตามลำดับ จากการรวบอำนาจในการตัดสินใจต่างๆเอาไว้ และได้สร้างปัจจัยและเงื่อนไขสำคัญสามประการแก่สังคมไทย คือ การเปลี่ยนแปลงไปสู่ความทันสมัยแบบตะวันตก (westernization) การสร้างความเข้มแข็งแก่ระบบราชการ (bureaucratic administration) และการเน้นความสำคัญของอุตสาหกรรม (industrialization) โดยเฉพาะผ่านนโยบายพัฒนาต่างๆ ตลอดทั้งการผลิตอุตสาหกรรมใหม่ๆขึ้นมารอบข้างของเดิมด้วย กระทั่งกลายเป็นกระแสหลักของรูปแบบการดำเนินการและความคิดความเชื่อของผู้คนในสังคม โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติซึ่งภายใต้โครงสร้างอำนาจการเมืองและเศรษฐกิจดังกล่าว ได้ช่วยพ้องถ่ายและดูดซับเอาทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่นรอบนอกเข้าสู่ “ตลาด” และ “เมือง” (metropolitan bias)⁹⁷ ขณะที่ชนบท เกษตรกร คนจนและคนชายขอบต่างๆนั้นต้องทนแบกรับกับต้นทุนดังกล่าว ซึ่งเป็นสาเหตุของการพัฒนาที่ไร้คุณภาพ ทำให้ผลประโยชน์ของชาติกระจุกตัวอยู่เฉพาะภายในคนบางกลุ่มและพื้นที่บางแห่ง ทั้งนี้ด้วยอาศัยกลไกของอำนาจรัฐร่วมมือกับทุนระดับต่างๆดำเนินการ และกระบวนการดังกล่าวได้มีความชัดเจนมากขึ้นหลังมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติที่ถูกชี้นำโดยอเมริกาอันเป็นผลสืบเนื่องมาจากสงครามเย็น โดยตั้งแต่ฉบับที่ 1-3 (พ.ศ.2504-2519) นั้น นโยบายการจัดสร้างสาธารณูปโภคพื้นฐานได้รับการเน้นมากทำให้ระบบตลาดขยายตัวเพิ่มขึ้น โดยรัฐได้ส่งเสริมการปลูกพืชพาณิชย์ เช่น ปอ มันสำปะหลังซึ่งได้รับการปลูกกันอย่างมากในอีสานช่วงทศวรรษที่ 2500-10 ซึ่งมีส่วนสำคัญในการเร่งให้เกิดการทำลายทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นอย่างมาก โดยเฉพาะพื้นที่ป่าบุ่งป่าทาม⁹⁸

ในระยะหลังปัญหาที่เกิดจากการแย่งชิงทรัพยากรและการทำลายระบบนิเวศวิทยาของชุมชนท้องถิ่นรุนแรงและแหลมคมขึ้น ดังเช่นโครงการพัฒนาขนาดใหญ่ของภาครัฐที่ถูกสนับสนุนจากทุนข้ามชาติหรือองค์กรข้ามชาติ เช่น ธนาคารโลก (กรณีเขื่อนปากมูล) ซึ่งเป็นกลไกอำนาจสำคัญของกลุ่มบริษัทข้ามชาติ ที่หนุนหลังและชี้นำมาหาอำนาจทางเศรษฐกิจทั้งหลาย ซึ่งส่วนใหญ่เป็นประเทศสมาชิกหลักของกลุ่ม G 7 โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา อย่างไรก็ตาม บรรดาผู้สนับสนุนเหล่านี้ไม่ได้เผชิญหน้ากับชาวบ้านโดยตรง หากแต่ผ่านกลไกอำนาจรัฐที่ช่วยผูกผลประโยชน์ให้ ทั้งนี้โดยข้ออ้างว่าเพื่อการรักษาความมั่นคงและสร้างความเชื่อมั่นในการลงทุนของ “ชาติ”

⁹⁶ ทวีศักดิ์ บุตรตัน, “สิ่งแวดล้อม,” มิติชนอุตสาหกรรม 26:1326 (13-19 มกราคม 2549) หน้า 16

⁹⁷ Micheal J.G. Parwell (ed.), **Uneven development in Thailand**, (Aldershot: Avebury, 1996) p.7

⁹⁸ ดูรายละเอียดใน สุวิทย์ ธีรศาศวัต และคณะ, รายงานการวิจัย เรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจกลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่ พ.ศ. 2475-2528 (ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2528)

ความขัดแย้งที่กล่าวมามีหลายมิติซ้อนกันอยู่ ซึ่งเกิดจากความแตกต่างและลักษณะของการรับรู้และกระบวนการทัศน์ของฝ่ายต่างๆ เช่น ปรัชญาอรรถประโยชน์ที่เน้นว่าถ้าต้องการสิ่งใดมาก็จำเป็นต้องเสียสิ่งหนึ่งไป (Trade Off) เป็นธรรมดา ทว่าสิ่งที่รัฐ/คนเมือง/ภาคอุตสาหกรรมแล่นั้น นอกจากเป็นทุนชีวิตของชุมชนท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นสายใยสัมพันธ์ ตัวตน ศักดิ์ศรีและจิตวิญญาณของคนในท้องถิ่นที่ต้องสูญสลายไปด้วยก่อให้เกิดปัญหาอื่นตามมา เช่น การอพยพย้ายถิ่น การขาดทุนของเครือข่ายทางสังคมและระบบความรู้ท้องถิ่น เพราะความรู้มีบริบท ดังนั้น เมื่อเปลี่ยนแปลงบริบท เช่น ทรัพยากรถูกทำลาย จึงทำให้ความรู้และวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องไม่ได้ใช้และค่อยๆ สูญหายไป

ประเด็นที่กล่าวข้างต้นเกิดจากกระบวนการทัศน์และ “การรับรู้” ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่แตกต่างกัน ซึ่งส่งผลต่อรูปแบบการปฏิบัติที่แตกต่างกัน ทั้งนี้ในกรณีของภาคอีสานโดยเฉพาะตั้งแต่ทศวรรษ 2510 เป็นต้นมา ได้มีการแพร่กระจายวาทกรรมการพัฒนาแบบตะวันตก ผ่านความรู้ ค่านิยมและวัฒนธรรม ตลอดจนเทคโนโลยี ทำให้ได้เกิดการปะทะประสานและส่งผลกระทบต่อกระบวนการรับรู้และกระบวนการทัศน์หลักของสังคม โดยเฉพาะต่อระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันเองและมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมตามมา

ดังนั้น จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นถึงพัฒนาการของการรับรู้และกระบวนการทัศน์ของสังคมมนุษย์ในดินแดนอีสานที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งนี้โดยพิจารณาควบคู่ไปกับพัฒนาการของสังคมอีสานในแต่ละช่วงเวลา ตั้งแต่ยุคก่อนสมัยใหม่ที่เน้น “การอยู่ร่วมกับธรรมชาติ” โดยเฉพาะสังคมเก็บของป่า-ล่าสัตว์ ซึ่งสอดคล้องกับเงื่อนไขของพัฒนาการทางเทคโนโลยีของมนุษย์และสภาพของสิ่งแวดล้อมเวลานั้น จากนั้นจึงเริ่มเปลี่ยนมาเป็นการปรับแก้ คัดแปลง และพยายาม “ควบคุมธรรมชาติ” ในสังคมกสิกรรมและปศุสัตว์ อย่างไรก็ตาม กระบวนทัศน์และการปฏิบัติตามการรับรู้ดังกล่าวนั้นก็ไม่ได้ดำเนินไปอย่างสมบูรณ์และเด็ดขาด ทั้งนี้เนื่องจากข้อจำกัดขององค์ความรู้และเทคโนโลยี ตลอดจนความเชื่อ อุดมการณ์และคติเดิมบางอย่างที่ยังมองธรรมชาติในฐานะมีอำนาจศักดิ์สิทธิ์คอยควบคุมอยู่เบื้องหลัง โดยอาจปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับความเชื่อใหม่จากอารยธรรมอินเดีย เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับนาค ผีสงเทวดา ผีบรรพบุรุษและแม่ธรณี ซึ่งปรากฏชัดเจนอยู่ในฮีตสิบสองคองสิบสี่ที่ปฏิบัติในระดับประชาชนและระดับผู้ปกครอง (กษัตริย์) โดยได้ผสมผสานระหว่างความเชื่อดั้งเดิมกับพุทธศาสนาที่เข้ามาใหม่

กระทั่งเมื่อความรู้ทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแบบตะวันตกได้แพร่หลายเข้ามาในสังคมไทยพร้อมกับแนวคิดอุตสาหกรรม และทุนนิยมเสรี โดยได้รับการสนับสนุนจากรัฐและตลาดได้กระตุ้นให้เกิดเงื่อนไขการควบคุมและ “ทำลายธรรมชาติ” รุนแรงขึ้น ผู้คนในสังคมมองและรับรู้ธรรมชาติในฐานะเป็นเพียง “ทรัพยากร” ที่สามารถแปลงให้เป็นทรัพย์สินได้เพื่อตอบสนองความต้องการ ยิ่งในระยะหลังกระแสสังคมโลกาภิวัตน์ได้เป็นเงื่อนไขให้ทุนข้ามชาติลดรัฐเข้าสู่สังคมทั่วโลก และกระตุ้นสังคมบริโภคนิยมขึ้นมาด้วยสื่อไร้พรมแดนรูปแบบต่างๆ ส่งผลให้สังคมทั่วโลกมีการเชื่อมต่อกันและกัน ชุมชนท้องถิ่นชนบทส่วนใหญ่จึงได้รับผลกระทบจากกระบวนการพัฒนาและความทันสมัยเนื่องจากถูกผนวกเข้าสู่ระบบโลก โดยเฉพาะชาวนาขนาดเล็ก ทั้งนี้เพราะกระบวนการพัฒนาทุนนิยมส่วนรอบข้างเป็นไปอย่างซ้ำๆ พร้อมกับกับการทำลายระบบเศรษฐกิจแบบธรรมชาติและวงจรการผลิตซ้ำแบบธรรมดาของครัวเรือนชาวนา โดยมี

รัฐเป็นผู้แสดงบทบาทและสร้างเงื่อนไขสำคัญ อาทิ ผ่านนโยบายพัฒนาระบบสาธารณูปโภค นโยบายส่งเสริมปลูกพืชพาณิชย์หรือพืชเชิงเดี่ยว (Monocrop) ที่ผ่านมา ซึ่งได้ส่งผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม สังคม วัฒนธรรม ระบบการผลิตของชุมชนท้องถิ่น โดยเน้นการผลิตเพื่อขายและการส่งออกแทน

ปัจจัยเหล่านี้ได้ทำลายเงื่อนไขทางด้านโครงสร้างสำหรับการผลิตทดแทนขึ้นใหม่ของวิธีการผลิตก่อนหน้านี้ทุนนิยม กล่าวคือเศรษฐกิจแบบคุณธรรม (moral economy) หายไป แทนที่ด้วยเศรษฐกิจแบบตลาดที่เน้นการกะเก็งผลประโยชน์ (rational choice) ทำให้ระบบการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักถูกทำลาย สถาบันต่างๆ ของสังคมแบบใหม่เข้ามาแทนที่หรือมีบทบาทมากกว่าสถาบันสังคมแบบเก่า แหล่งทรัพยากรธรรมชาติที่เคยรับประกันความอยู่รอด เช่น ป่า แหล่งน้ำ ถูกทำลายอย่างเข้มข้นเพราะแรงจูงใจจากระบบเงินตราและทุนนิยมผ่านเทคโนโลยีก้าวหน้า หรือถูกยึดครองโดยทุนเอกชนและอำนาจรัฐ

การขยายตัวของความสัมพันธ์ทางการผลิตและการแลกเปลี่ยนสินค้าได้ผนวกหน่วยการผลิตระดับครัวเรือนเข้าไปในระบบทุน บรรดาสินค้าและระบบตลาดภายนอกได้แทรกซึมเข้ามาในท้องถิ่น ส่วนหนึ่งเพราะชาวนาหันมาปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายมากขึ้น ทำให้ผลิตผลหัตถกรรมพื้นบ้านถูกทำลายและลดบทบาทลง เกิดการผลิตซ้ำแบบขยาย (extended reproduction) ในระบบการผลิตหลักตามระบบทุนและอุตสาหกรรม ทำให้การผลิตเพื่อขายเป็นความจำเป็นทางเศรษฐกิจสำหรับชาวนาและเกษตรกร ซึ่งผลักดันให้ต้องเข้าไปอยู่ในวงจรการหมุนเวียนของทุนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้การที่ชาวนาขนาดเล็กในปัจจุบันยังดำรงอยู่ได้นั้น ไม่ใช่ดำรงอยู่อย่างอิสระและราบรื่น แต่เป็นการดำรงอยู่ภายใต้เงื่อนไขการขอมจำนวนต่อทุน โดยการผลิตสินค้าที่ขึ้นกับกฎของมูลค่าที่มีการขูดอย่างเข้มข้น ทั้งยังต้องแข่งขันและเผชิญหน้าในลักษณะขัดแย้งกับบรรดาทุนต่างๆ ทำให้ชาวนาต้องขยายเวลาทำงานออกไปทั้งเวลาแรงงานและเวลาการผลิต เช่น การทำนาปรัง ปลูกพืชพาณิชย์อื่นๆ ต้องเพิ่มต้นทุน เนื่องจากถูกควบคุมการผลิตเพื่อให้ได้มาตรฐานของตลาด และยังทำให้อัตราการทำลายสิ่งแวดล้อมเข้มข้นเพิ่มมากขึ้นตามมา

ดังนั้น เพื่อยับยั้งหรือชะลออัตราการทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้ลดลง นอกเหนือจากการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์และการรับรู้ธรรมชาติในมุมมองใหม่ทั้งในระดับบุคคลและสังคมแล้ว ยังต้องการความร่วมมือในการดำเนินการอย่างเป็นรูปธรรมและต่อเนื่องจากหลายฝ่ายทั้งจากภาครัฐ เอกชน นักวิชาการ นักพัฒนาและโดยเฉพาะชุมชนท้องถิ่น เพราะแม้สังคมไทยจะมีกฎหมายคุ้มครองมากกว่า 50 ปี และมีการปรับปรุงครั้งใหญ่อยู่หลายครั้ง โดยเฉพาะในช่วงปีพ.ศ. 2535 แต่ดูเหมือนว่าไม่ค่อยจะมีผลในทางปฏิบัติอย่างจริงจัง ทั้งนี้จะเห็นประเด็นในการดำเนินการเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมมีความซับซ้อนเชื่อมโยงกันและหลากหลายทั้งมิติและระดับ ดังนั้นนอกจากการปฏิรูปกฎหมาย เช่น การออกกฎหมายรองรับสิทธิชุมชนอย่างเป็นรูปธรรมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น การออกกฎหมายปฏิรูปที่ดิน โฉนดที่ดินชุมชน ป่าชุมชน เป็นต้นแล้ว ยังต้องอาศัยรูปแบบการดำเนินการและการสนับสนุนกลไกทางสังคมและวัฒนธรรมควบคู่ด้วย ทั้งนี้โดยผ่านกระบวนการและแนวคิดของเครือข่ายชาวกรรมนิเวศวิทยานิยม/สิ่งแวดล้อมนิยมที่กล่าวในบทนำให้สอดคล้องกันอย่างเป็นระบบ เช่น การฟื้นฟูประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วัฒนธรรมชุมชน เพื่อเรียนรู้รากเหง้า พื้นฟู อนุรักษ์ ผลิตซ้ำ และสร้างใหม่อัตลักษณ์

และภูมิปัญญาท้องถิ่นภายใต้กระแสโลกาภิวัตน์ให้เหมาะสมกับบริบททางสังคมในปัจจุบันโดยตระหนักถึงความหลากหลาย เสริมสร้างพลังชุมชนท้องถิ่น เน้นการมีส่วนร่วมและกระจายอำนาจอย่างจริงจัง โดยเฉพาะในประเด็นการบริหารจัดการทรัพยากรท้องถิ่นทั้งทางธรรมชาติและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับชีวิตประจำวันให้ดำเนินไปอย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนในระยะยาว

อนึ่ง หากพิจารณาตามมุมมองของ “แนวคิดนิเวศวิทยานิยม” (ecologism) ซึ่งเป็นแนวคิดสิ่งแวดล้อมนิยมแบบก้าวหน้า (radical environmentalism) นั้น ได้เน้นหลักการสำคัญ 3 ประการ⁹⁹ ซึ่งน่าจะเป็นแนวทางในการสร้างปัจจุบันและ “อนาคตที่สามารถมีชีวิตเจริญเติบโตและพัฒนาต่อไปได้” (viable future) คือ 1) วิพากษ์แนวคิดอุตสาหกรรมนิยมอย่างรู้เท่าทันซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ส่งกระทบต่อการทำลายธรรมชาติและกีดกร่อนสังคมมนุษย์ 2) เน้นความสำคัญของระบบนิเวศ (ecosphere) โดยมองว่ามนุษย์เป็นส่วนประกอบหนึ่งที่ท่ามกลางองค์ภาวะที่ซับซ้อนและกว้างใหญ่กว่า โดยการอธิบายผ่านแนวคิด “องค์รวม” (holism) ที่ว่าทุกชีวิตดำรงอยู่และเจริญเติบโตผ่านความสัมพันธ์กับสิ่งมีชีวิตอื่นๆ และระบบนิเวศ และ 3) การนำเสนอสังคมดีที่พึงปรารถนา (the good society) เพื่อเป็นทางเลือกให้มนุษย์สามารถดำรงชีวิตอย่างมีความหมายและมีชีวิตที่มีคุณธรรมอย่างยั่งยืน (sustainability) โดยผ่านแนวทางต่างๆ เช่น แนวคิดชุมชนนิยมที่เน้นการผลิตขนาดเล็กเพื่อพึ่งตนเอง ตอบสนองความต้องการพื้นฐานโดยไม่หวังกำไร การกระจายอำนาจและมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรและแพร่กระจายผลผลิตของชุมชนท้องถิ่น การมีความสัมพันธ์แบบกลมกลืนกับธรรมชาติ และสนับสนุนความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่เต็มไปด้วยความหมายและเป็นแบบดั้งเดิม¹⁰⁰ เป็นต้น

⁹⁹ Robert Eccleshall and et al, 'Ecologism,' in **Political Ideology and Introduction**, pp.152-156.

¹⁰⁰ ดูสรุปประเด็นค่านิยมสีเขียวโดยเปรียบเทียบกับค่านิยมเดิมของสังคมในมิติต่างๆ ตั้งแต่มิติเกี่ยวกับธรรมชาติ มนุษย์ วิทยาศาสตร์และเทคโนโลยี การผลิตและเศรษฐกิจ และการเมือง ใน David Pepper, **Modern Environmentalism: An introduction**, 1999, pp.11-13.

บรรณานุกรม

- กนกวรรณ มะโนรัมย์. “อัตลักษณ์ทางสังคมชาวประมงแม่น้ำมูลตอนล่าง : มุมพิจารณาจากระบบนิเวศ “ลวงปลา” และบริบทแวดล้อม,” ใน **วาทกรรมอัตลักษณ์**. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2527. หน้า 73-116.
- คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. **แม่มน การกลับมาของคนหาปลา**. กรุงเทพฯ: เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้. 2545.
- เครือข่ายนักวิจัยไทบ้าน กลุ่มแม่น้ำสงครามตอนล่าง. **พันธุ์ปลาในปลาตาม ความรู้พื้นถิ่นของคนหาปลากลุ่มน้ำสงครามตอนล่าง**. เชียงใหม่ : วนิดาการพิมพ์. 2548.
- จอห์น จี. ไนฮาร์ด. **แบล็ค เอลค์ พุด** แปลโดย พงนา จันทรสันติ. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ. 2533.
- จาเร็ด ไคมอนด์. **ปิ่น เชื้อโรค และเหล็กกล้ากับชะตากรรมของสังคมมนุษย์** แปลโดย อรวรรณ ภูเขาเจริญ นาวายุทธ. กรุงเทพฯ : โครงการจัดพิมพ์คบไฟ. 2547.
- ฉันทนา บรรพศิริโชติและคนอื่นๆ. **ผู้ใหญ่วิบูลย์ การเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเองพัฒนาชุมชนอย่างยั่งยืน**. ฉะเชิงเทรา: ศูนย์การเรียนรู้ป่าตะวันออก. 2546
- ชมรมอนุรักษ์ธรรมชาติ หุ่นพระเมรุ-แสนแสบ-ประสานมิตร-บางเขน. **ป่าไม้จะอยู่ยั่งยืน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์. 2524.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิชและกุสุมา สนิทวงศ์ ณ อยุธยา. **สิ่งแวดล้อมกับความมั่นคง : ความมั่นคงของรัฐกับความไม่มั่นคงของราษฎร**. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: บริษัทสุโขมและบุตรจำกัด. 2546.
- ชลธิชา สัตยวิวัฒนา (บก.). **พลวัติชุมชนชน : กระบวนทัศน์ทางมานุษยวิทยา**. กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2546.
- ชิน อยู่ดี. **ชิน อยู่ดี บิดาแห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ไทย** บรรณาธิการโดย สมศักดิ์ รัตนกุล และคณะ . กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์พิมพ์เนศ. 2529.
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. **วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกสิทธิ์ และความเป็นอื่น**. สำนักพิมพ์วิภาษา: กรุงเทพฯ. 2542.
- ณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี. **ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนลุ่มน้ำชีตอนกลาง : เศรษฐกิจภาคข้าว การค้าข้าวทางเรือและสังคมชาวนาในกระแสการเปลี่ยนแปลง พ.ศ. 2443–2504**. ทุนอุดหนุนการวิจัยงบประมาณแผ่นดินปี พ.ศ. 2546 มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2546.
- ดนุพล ไชยสินธุ์และคนอื่นๆ. **สิทธิชุมชนท้องถิ่นภาคอีสาน**. กรุงเทพฯ : แชนไฟร์ พรินติ้ง. 2547.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **ประชุมพงศาวดารเล่ม 2**. กรุงเทพฯ: คุรุสภา. 2508.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ. **เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 : ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด**. พิมพ์ครั้งที่ 3 กรุงเทพฯ: อรุณการพิมพ์. 2512.

ทวีศิลป์ สืบวัฒนะ, “การเคลื่อนย้ายแรงงานอีสานเข้าสู่ส่วนกลางในอดีต,” ใน วารสารธรรมศาสตร์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 3 กันยายน 2525

ทวีศักดิ์ บุตรตัน, “สิ่งแวดล้อม,” ใน มติชนสุดสัปดาห์ 26:1326 (13-19 มกราคม 2549) หน้า 16.

โทมัส เอส. คูห์น, โครงสร้างของการปฏิวัติในวิทยาศาสตร์ แปลโดย สิริเพ็ญ พิริยจิตรกรกิจ .กรุงเทพฯ :

สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ.2544.

ธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต), พระ. การพัฒนาที่ยั่งยืน. ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง. 2539.

ธิดี เสงี่ยมศิริ และคณะ. การพัฒนารูปแบบสถาปัตยกรรมบ้านพักอาศัยในชนบทอีสานแถบลุ่มน้ำชี.

ขอนแก่น: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2536.

ธิดี เสงี่ยมศิริ และคณะ. การศึกษารวบรวมรูปแบบบ้านพักอาศัยในชนบทอีสาน แถบลุ่มน้ำชี จังหวัดขอนแก่น

, มหาสารคาม, กาฬสินธุ์, ร้อยเอ็ด, และยโสธร .ขอนแก่น: คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม. 2536.

น. ณ ปากน้ำ (นามแฝง), ศิลปะโบราณในสยาม. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.2537.

นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. ความสำคัญของกฎหมายหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445 วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร. 2524.

บุษิตา สังข์แก้ว. วัฒนธรรมปลาและจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล.กรุงเทพฯ : คณะกรรมการเผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา. 2540.

ประชา หุตานุวัตร. การเมืองสีเขียว. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก. 2544.

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์. นิเวศเศรษฐศาสตร์และนิเวศวิทยาการเมือง.กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2541.

ประเทือง จินตสกุล. ภูมิศาสตร์กายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ.กรุงเทพฯ: ทวีการพิมพ์. 2528.

ประนุช ทรัพย์สาร. วิวัฒนาการเศรษฐกิจหมู่บ้านในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย พ.ศ. 2398-2475 วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ. “การจัดทำแผนที่การจัดการพื้นที่ชุ่มน้ำมีความจำเป็นเร่งด่วน ป่าทามรายไสล จังหวัดศรีสะเกษ,” ใน วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 16 (1). 2541.

ไพฑูรย์ มีกุล. เอกสารคำสอนประวัติอารยธรรมอีสาน. มหาสารคาม: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม. 2532.

ภักพัฒน์ ทิพย์ประไพ, แนวคิดวิธีการผลิตแบบเอเชียกับการอธิบายหมู่บ้านไทย .กรุงเทพฯ : สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). 2540.

ภัสสร เตียว. “ป่าทามลมหายใจแห่งอีสาน,” ใน สยามรัฐ (4 ตุลาคม 2536)

ยศ สันตสมบัติ. หน้า 1360. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ. 2537.

ยศ สันตสมบัติ. ความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพื่อการพัฒนาอย่างยั่งยืน. เชียงใหม่ :

นพบุรีการพิมพ์. 2544.

วิทัศน์ จันทรโพธิ์ศรี และคนอื่นๆ. บทบาทของชุมชนต่อการอนุรักษ์ทรัพยากรประมงในชุมชนชนบท

อีสาน: กรณีศึกษา. ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น. 2540.

วิวัฒน์ คติธรรมนิษฐ์ (บก.). ความหลากหลายทางชีวภาพกับการพัฒนาอย่างยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ :

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. 2537.

ศรีศักร วัลลิโภดม. โบราณคดีไทยในศตวรรษที่ผ่านมา. กรุงเทพฯ: อักษรสัมพันธ์. 2525.

ศรีศักร วัลลิโภดม. สยามประเทศ : ภูมิหลังของประเทศไทยตั้งแต่ยุคดึกดำบรรพ์จนถึงสมัยกรุงศรีอยุธยา

ราชอาณาจักรสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: มติชน. 2535.

ศรีศักร วัลลิโภดม. แอ่งอารยธรรมอีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 4 กรุงเทพฯ: มติชน. 2546.

ศรีศักร วัลลิโภดม. ทัศนะนกรัต: ภูมิศาสตร์-ภูมิลักษณะตั้งบ้านแปงเมือง. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ. 2543.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). ความรู้กับการเมืองเรื่องทรัพยากร. กรุงเทพฯ : ศูนย์

มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2548.

ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). ภูมิปัญญากับการสร้างพลังชุมชน. กรุงเทพฯ: ศูนย์

มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2548.

สมศักดิ์ สุขวงศ์. “การอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพด้านป่าไม้,” ใน ความหลากหลายทางชีวภาพกับ

การพัฒนาอย่างยั่งยืน. พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. 2537.

สมหมาย ชินนา. ““มูน” ไม่ใช่ “มูล” : วาทกรรมต่อต้านรัฐของกลุ่มชาติพันธุ์ไทย-ลาวที่ได้รับผลกระทบ

จากเขื่อนปากมูล” ใน วาทกรรมอัตลักษณ์, กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร. 2527. หน้า 117-

168.

สีลาภรณ์ บัวสาย. พลังท้องถิ่น : บทสังเคราะห์งานวิจัยด้านชุมชน. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุน

การวิจัย. 2547.

สหทัย วิเศษและนิคม บุญเสริม. การจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชน กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เดือนตุลา. 2547.

สุจิตต์ วงษ์เทศ (บก.). พงศาวดาร “อาณาจักรเกลือ” 2,500 ปี จากยุคแรกเริ่มล้าหลังถึงยุคมั่งคั่งข้าวหอม .

กรุงเทพฯ : ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ. 2546.

สุวิทย์ ชีรสอวดี และคณะ. รายงานการวิจัย เรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจลุ่มแม่น้ำชีตั้งแต่พ.ศ. 2475-2528.

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.ขอนแก่น. 2528.

สุวิทย์ ชีรสอวดี และดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. ประวัติศาสตร์อีสานหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 ถึงปัจจุบัน.

ขอนแก่น. โรงพิมพ์คลังวิทยา. 2541.

อภิชัย พันธเสน. พุทธเศรษฐศาสตร์. ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อมรินทร์. 2544.

อภิศักดิ์ โสมอินทร์. ภูมิศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2 มหาสารคาม: มศว. มหาสารคาม. 2533.

- อรสุตา เจริญรัต. เศรษฐกิจพอเพียงภายใต้การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย. กรุงเทพฯ:วิถิทรศน์. 2546.
- อรรถจักร์ สัตยานุรักษ์. นิเวศประวัติศาสตร์ : พรมแดนความรู้ กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ. 2545.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์. มิติชุมชน วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจและการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สกว., 2544.
- อานันท์ กาญจนพันธุ์(บก.). พลวัตของชุมชนในการจัดการทรัพยากร สถานการณ์ในประเทศไทย กรุงเทพฯ : สกว., 2548.
- แอนดรูว์, เจมส์ เอ็ม.,. รายงานการสำรวจโรคจิตตามชนบทสยามครั้งที่ 2 พ.ศ. 2477-2480. พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่. 2480.
- Barnard, Alan. **History and Theory in Anthropology**. Cambridge: Cambridge University Press.2004.
- Beck, Ulrich. **Risk Society: Towards a New Modernity**. London: Sage.1992.
- Connelly, James and Smith, Graham. **Politics and the Environment: from Theory to Practice** .London: Routledge. 1999.
- Doyle, Timothy and McEachern, Doug. **Environmentalism and Politics**. London and New York: Routledge. 1998.
- Eccleshall, Robert and et al, ‘Ecologism,’ in **Political Ideology and Introduction**. New York: Routledge. 2003.
- Hall, Jeremiah. **History of Environmental Movement** available from <http://www.mtmultipleuse.org/endangered/esahistory.htm> วันที่ 15 กรกฎาคม 2553
- Harper, Charles L., **Environment and Society: Human Perspectives on Environmental Issues**. New Jersey: Prentic-Hall. 2001.
- Milton, Kay. **Environmentalism and Anthropology**. London and New York: Routledge. 1996.
- Milton, Kay. **Environmentalism and Cultural Theory: Exploring the Role of Anthropology in Environmental Discourse**. London and New York: Routledge. 1996.
- Parwell, Micheal J.G. (ed.). **Uneven development in Thailand**. Aldershot: Avebury. 1996.
- Pepper, David. **Modern Environmentalism: An introduction** .London and New York: Routledge. 1999.
- Simmons, I.G.,. **Interpreting Nature: Cultural Constructions of the Environment** .New York: Routledge. 1993.
- Winichakul, Thongchai. **Siam Mapped: A History of the Geo-Body of a Nation**. Chiang Mai: Silkworm. 1995.

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ-สกุล (ภาษาไทย) นายณรงค์ฤทธิ์ สุมาลี
(ภาษาอังกฤษ) NARONGRIT SUMALEE
คุณวุฒิ ประวัติศาสตร์ (ศศ.บ.) มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, มานุษยวิทยา (มน.ม.)
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ตำแหน่ง พนักงานการศึกษา
หน่วยงาน โครงการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์มหาวิทยาลัยมหาสารคาม
ที่อยู่ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม ตำบลขามเรียง อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม
โทรศัพท์ 043-754380
E-mail address NARONGRIT-F@HOTMAIL.COM